

**ZEMAHŞERÎ'NİN EL-KEŞŞÂF ADLI ESERİNİN İ'RÂBU'L-KUR'ÂN
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (NİSÂ SÛRESİ ÖRNEKLİĞİNDE)**

Ebru DEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Arap Dil Belagatı Bilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

2025

(Her Hakkı saklıdır.)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

Ebru DEMİR

**ZEMAHŞERÎ'NİN EL-KEŞŞÂF ADLI ESERİNİN İ'RÂBU'L-KUR'ÂN
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (NİSÂ SÛRESİ ÖRNEKLİĞİNDE)**

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

AĞRI-2025

30/07/2025

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Nisâ Sûresi Örnekliğinde Zemahşerî’nin el-Keşşâf adlı eserinin İ’râbu’l-Kur’ân Açısından Değerlendirilmesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐

Tezim sadece Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐

Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

30/07/2025

Ebru DEMİR

	LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI		Doküman No	FR-211
			İlk Yayın Tarihi	26.02.2024
			Revizyon Tarihi	
			Revizyon No	00
			Sayfa No	1/1

**ZEMAHŞERİ'NİN EL-KEŞŞÂF ADLI EŞERİNİN 'İ-RÂBU'L-KUR'ÂN AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ (NİSÂ SÜRESİ ÖRNEKLİĞİNDE)**

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU danışmanlığında, Ebru DEMİR tarafından hazırlanan bu çalışma, 30/07/2025 tarihinde aşağıda isimleri belirtilen jüri tarafından değerlendirilmiş olup Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Yaşar Fatih AKBAŞ	İmza :
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK	İmza :
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU	İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu .../.../... tarih ve ... / ... n numaralı kararı ile onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

HAZIRLAYAN	KONTROL EDEN	ONAYLAYAN

	LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TEZ BENZERLİK RAPORU	Doküman No	FR-213
		İlk Yayın Tarihi	26.02.2024
		Revizyon Tarihi	
		Revizyon No	00
		Sayfa No	1 / 1

Benzerlik Oranlarına Dair Beyanname		
Öğrenci Adı Soyadı	Ebru DEMİR	
Numarası	226051069	
Ana Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri	
Bilim Dalı	Arap Dili ve Belagatı	
Programı	Tezli Yüksek Lisans	
Danışman Unvanı Adı Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU	
Tez Başlığı	Zemahşerî'nin "el-Kıyâf" Adlı Eserinin İrribu'l-Kar'ân Açısından Değerlendirilmesi (Nisâ Süresi Örneğinde)	
Bölümler	Turnitin Sonucu	En Yüksek Değer
Giriş	% 10	% 25
Kurumsal Temeller/Kavramsal Çerçeve	% 6	% 30
Materyal ve Yöntem	% 8	% 30
Araştırma Bulguları	% 0	% 20
Sonuç/Tartışma/Öneri	% 0	% 20
TEZ (GENEL)	% 17	% 25

30/07/2025

Yukarıda bilgileri yazılı tez çalışmasının benzerlik oranları Turnitin raporundan alındığı haliyle yazılmış olup tüm bilgilerin doğru olduğunu, aksi halde doğacak hukuki sorumlulukları kabul ve beyan ederiz.

Ebru DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

HAZIRLAYAN	KONTROL EDEN	ONAYLAYAN
------------	--------------	-----------

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	iv
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE YÖNTEMİ	1
III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	2
IV. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
İ‘RÂB İLMİ VE İ‘RÂBU’L-KUR’ÂN	5
1.1. İ‘râb Kavramı	5
1.1.1. Sözlük Anlamı.....	5
1.1.2. Terim Anlamı.....	7
1.2. İ‘râb Çeşitleri.....	9
1.2.1. Lafzî İ‘râb	9
1.2.2. Takdîrî İ‘râb	10
1.2.2.1. Maksûr İsimler.....	10
1.2.2.2. Menkûs İsimler	10
1.2.2.3. Yâ-i Mütakellime Muzâf Olan İsimler.....	11
1.2.2.4. Sonu Elif ile Biten Muzâri Fiiller	11
1.2.2.5. Sonu Vâv ve Yâ ile Biten Muzâri Fiiller.....	12
1.2.3. Mahallî İ‘râb	13
1.2.4. Mahkî İ‘râb	13
1.3. İ‘râbu’l-Kur’ân	14
1.3.1. Sözlük ve Terim Anlamı.....	14
1.3.2. İ‘râbu’l-Kur’ân’ın Doğuşu ve Gelişimi	15
1.3.3. İ‘râbu’l-Kur’ân Alanında Yapılan Çalışmalar	16

İKİNCİ BÖLÜM	21
ZEMAŞERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE EL-KEŞŞÂF ADLI TEFSİRİ	21
2.1. Hayatı	21
2.2. İlmî Kişiliği	23
2.3. Hocaları	25
2.4. Talebeleri	26
2.5. Eserleri	27
2.5.1. İslâmî İlimlere Dair Eserleri	27
2.5.2. Dil, Edebiyat ve Lügat İle İlgili Eserleri	28
2.5.3. Sadece İsmen Bilinen Eserleri	29
2.6. el-Keşşâf Tefsiri	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	33
NİSÂ SÛRESİNİN NÜZÛLÜ, KONUSU VE İ'RÂBİ	33
3.1. Nüzûlü	33
3.2. Konusu	34
3.3. el-Keşşâf Tefsirinde Nisâ Sûresinin İ'râbı	36
3.3.1. Nisâ Sûresinin 1-10. Ayetlerinin İ'râb Açısından Tahlîli	36
3.3.2. Nisâ Sûresinin 1-43. Ayetlerinin İ'râb Açısından Tahlîli	46
3.3.3. Nisâ Sûresinin 44-126. Ayetlerinin İ'râb Açısından Tahlîli	64
3.3.4. Nisâ Sûresinin 127-176. Ayetlerinin İ'râb Açısından Tahlîli	83
SONUÇ	91
KAYNAKÇA	93
ÖZGEÇMİŞ	100

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEMAHŞERÎ'NİN EL-KEŞŞÂF ADLI ESERİNİN İ'RÂBU'L-KUR'ÂN AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (NİSÂ SÛRESİ ÖRNEKLİĞİNDE)

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

2025, 111 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Yaşar Fatih AKBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK

Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'in dilsel yapısını anlamada önemli bir yöntem olan i'râb ilminin Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf*" adlı eseri bağlamında değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Araştırma, Zemahşerî'nin özellikle dilsel tefsir yöntemini merkeze almakta; onun Nisâ sûresine yönelik i'râb analizlerini esas alarak Kur'ân ayetlerinin gramatikal yapılarına dair yaptığı yorumları incelemektedir. Zemahşerî'nin dilsel tefsir yöntemi doğrultusunda yaptığı i'râb tahlilleri, sadece sözdizimsel çözümlemelerle sınırlı kalmamakta, bu tahlillerin yorum düzeyinde anlamı nasıl dönüştürdüğü ve pekiştirdiği de analiz edilmektedir. Araştırma, bu yönüyle yalnızca i'râb ilminin Kur'ân tefsirindeki işlevine değil, aynı zamanda dil-yorum ilişkisine dair metodolojik bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde "i'râb" ve "i'râbu'l-Kur'ân" kavramlarının sözlük ve terim anlamları tahlil edilmiş; bu kavramların tarihsel arka planına ve bu alanda yapılan çalışmalara değinilmiştir. İkinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı ve *el-Keşşâf* tefsiri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Nisâ sûresinin nüzul süreci ve genel içeriği ile Zemahşerî'nin bu sûreye ilişkin i'râb analizleri detaylı biçimde incelenmiştir. Bu incelemede Zemahşerî'nin tahlilleri yalnızca kendi bağlamı içerisinde değil, aynı zamanda diğer dilci müfessirlerin yaklaşımlarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu sayede farklı dilsel perspektifler üzerinden ayetlerin gramatikal yapıları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan anlam farkları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, el-Keşşâf, İ'râb, İ'râbu'l-Kur'ân, Nisâ Sûresi.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

AN ANALYSIS OF ZAMAKHSHARĪ’S AL-KASHSHĀF IN TERMS OF İ’RĀB AL-QUR’ĀN (A CASE STUDY ON SŪRAT AL-NISĀ)

Thesis Advisor: Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

2025, 111 pages

Jury: Doç. Dr. Yaşar Fatih AKBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK

This study aims to examine the science of i’rāb—an essential method in understanding the linguistic structure of the Qur’ān—within the context of al-Zamakhsharī’s renowned exegesis al-Kashshāf. The research focuses on al-Zamakhsharī’s linguistic tafsīr methodology, analyzing his i’rāb interpretations of verses from Sūrat al-Nisā’, and evaluating his commentary on the grammatical structures of the Qur’ānic text. These syntactic analyses are not limited to grammatical parsing alone; rather, the study also explores how these structures influence and reinforce meaning at the interpretive level. In this respect, the study seeks to demonstrate not only the functional role of i’rāb in Qur’ānic exegesis, but also to offer a methodological framework for examining the relationship between language and interpretation. The thesis consists of an introduction and three main chapters. The first chapter analyzes the lexical and terminological meanings of the concepts i’rāb and i’rāb al-Qur’ān, as well as their historical background and relevant scholarly contributions in the field. The second chapter provides a brief overview of al-Zamakhsharī’s life and his tafsīr al-Kashshāf. The third chapter discusses the context of revelation (asbāb al-nuzūl) and general content of Sūrat al-Nisā’, followed by a detailed examination of al-Zamakhsharī’s i’rāb analyses of the sūrah. These analyses are evaluated not only in light of al-Zamakhsharī’s perspective but also in comparison with the views of other grammarian exegetes. In doing so, the study highlights how various linguistic perspectives influence the grammatical interpretation of verses and the semantic variations that emerge as a result.

Keywords: al-Zamakhsharī, *al-Kashshāf*, İ’râb, İ’râb al-Qur’ân, Sûrat al-Nisâ.

ÖN SÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'in lafız ve mana bütünlüğünü anlamada dilsel tahlil yöntemleri tarih boyunca büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda "İ'râbu'l-Kur'ân" ilmi, sadece gramatikal bir uğraş değil, aynı zamanda anlamın derinliğini ortaya koyan bir tefsir yaklaşımıdır. Nahiv ilminin gelişimiyle birlikte i'râbın tefsir ilmindeki yeri daha da belirgin hale gelmiş ve bu çerçevede Zemahşerî gibi dilci müfessirlerin katkıları hem klasik dönem hem de çağdaş araştırmalar için önemli bir referans noktası olmuştur.

Bu çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve yararlanılan kaynaklar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Birinci bölümde, "i'râb" ve "İ'râbu'l-Kur'ân" kavramlarına ilişkin teorik çerçeve sunulmuş; ikinci bölümde ise Zemahşerî'nin hayatı ile "*el-Keşşâf*" tefsiri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde, Nisâ sûresinin nüzûlü ve muhtevasına dair açıklamalara yer verildikten sonra, çalışmanın ana eksenini oluşturan sûredeki âyetlerin i'râb tahlilleri incelenmiş; bu bağlamda, Zemahşerî'nin yorumları diğer müfessirlerin görüşleriyle karşılaştırılarak hem dilbilimsel hem de anlamsal bir perspektifte değerlendirilmiştir. Araştırmanın her aşamasında ilmî titizlik ve kaynak güvenilirliği esas alınarak Kur'ân'ın dilsel boyutuna katkı sunmayı hedefleyen bu çalışmanın, özellikle tefsir, Arap dili ve grameri alanında yapılan akademik araştırmalara fayda sağlayacağı umulmaktadır.

Tez çalışma sürecinde bilgi, birikim ve yönlendirmeleriyle araştırmamın şekillenmesinde büyük katkı sağlayan saygıdeğer danışmanım Dr. Yakup EROĞLU hocama en kalbi duygularıyla teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez jürisinde bulunma nezaketi gösteren Doç. Dr. Yaşar Fatih AKBAŞ ve Dr. Mesut IŞIK hocalarıma şükranlarımı arz etmeyi borç bilirim. Son olarak tez sürecinde maddî ve manevî desteklerini her zaman hissettiren kıymetli aileme ve çalışmam boyunca yanımda olup katkı sağlayan değerli arkadaşım Zeynep ZARİÇ'e teşekkür ederim.

Gayret bizden, muvaffakiyet Yüce Allah'tandır.

Ağrı – 2025

Ebru DEMİR

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin
bint.	: Binti
bkz.	: Bakınız
by.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
DİA:	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radiyallahu anh
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Kur'ân-ı Kerîm, Allah Teâlâ'nın insanlığa gönderdiği son ilahî hitap olarak, tarihsel süreç içerisinde çeşitli yorum ve açıklamalara konu olmuştur. Bu sürecin ilk halkasını, Kur'ân'ın ilk ve en yetkin müfessiri kabul edilen Hz. Peygamber (s.a.v) oluşturur. Nitekim Hz. Peygamber, ashabının anlamakta güçlük çektiği ayetleri onlara açıklamış ve bu sûretle tefsir faaliyetinin temellerini atmıştır. Zamanla toplumsal, kültürel ve düşünsel değişimlerin etkisiyle ayetlerin anlaşılması hususunda ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, tefsir ilminde sistematik bir gelişmeyi beraberinde getirmiş ve bu alan müstakil bir ilim dalı hâline gelmiştir.

Hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren farklı yöntem ve yaklaşımlar doğrultusunda telif edilen tefsir eserleri arasında, dilsel tahlile dayalı tefsirler özel bir yere sahiptir. Bu yöntemde Kur'ân ayetleri; sarf, nahiv, istikâk ve belâgat gibi Arap dil bilimlerinin kuralları çerçevesinde incelenmekte ve ayetlerin anlamı, bu disiplinler doğrultusunda açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda kaleme alınan önemli eserlerden biri de Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiridir. Söz konusu eserinde Zemahşerî, ayetlerde geçen bazı kelimelerin muhtemel i'râb şekillerini ve bu farklı i'râb vecihlerinin ayetlerin anlamına olan etkilerini ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Bu sûretle eser, hem tefsir hem de i'râbu'l-Kur'ân ilmi sahasında kayda değer bir kaynak hüviyeti kazanmış, birçok âlimin çalışmalarında da başvurduğu temel referans eserlerinden biri olmuştur.

Bu çalışma, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde Nisâ sûresine dair yer verdiği i'râb farklılıklarını ve bu farklılıkların semantik düzeyde yol açtığı anlam değişimlerini konu edinmektedir. Ayrıca konuya derinlik kazandırmak amacıyla, ilgili ayetlere dair diğer müfessirlerin değerlendirmelerine de yer verilerek karşılaştırmalı bir analiz yapılacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE YÖNTEMİ

Bu araştırma, bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, önemi, kapsamı, yöntemi ve kullanılan temel kaynaklar sistematik

biçimde açıklanmıştır. Ayrıca araştırmanın hangi ilmî boşluğu doldurmayı hedeflediği ve çalışmanın tefsir ilmi ile i'râbu'l-Kur'ân sahasına katkı potansiyeli de bu bölümde ortaya konulmuştur.

Birinci bölümde öncelikle “i'râb” ve “İ'râbu'l-Kur'ân” kavramlarının hem sözlük hem de ıstılahî anlamları üzerinde durulmuş; i'râb türleri (lafzî, takdîrî, mahallî vb.) ve bu kavramların klasik dönemden günümüze kadar ilmî literatürdeki gelişim süreci analiz edilmiş ve bu sahada kaleme alınmış bazı temel çalışmalara değinilmiştir. Böylece konu hem kavramsal hem de tarihî bağlamı içinde değerlendirilerek teorik bir zemin oluşturulmuştur.

İkinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı, ilmî kişiliği, hocaları, talebeleri ile eserleri ve *el-Keşşâf* adlı eseri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Nisâ sûresinin genel muhtevası ve nüzûl süreci ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde bu sûreye dair gerçekleştirdiği i'râb analizleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Zemahşerî'nin i'râba dair yorumları, nahiv ilmi bağlamında değerlendirilmiş ve söz konusu yorumların ayetlerin anlam dünyasına etkisi tartışılmıştır. Bu inceleme sürecinde, sadece Zemahşerî'nin yaklaşımıyla yetinilmeyip, aynı ayetlere dair diğer dilci müfessirlerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Araştırmada temel olarak iki yöntem kullanılmıştır: Bunlardan ilki, literatür taramasına dayalı veri toplama ve analiz yöntemidir. Bu yöntem aracılığıyla i'râb ve i'râbu'l-Kur'ân kavramlarına ilişkin kuramsal çerçeve ve tarihsel arka plan oluşturulmuştur. İkinci yöntem ise metin çözümleme ve karşılaştırmalı değerlendirme yöntemidir. Bu doğrultuda Zemahşerî'nin Nisâ sûresine dair i'râb yorumları bağlamında ilgili ayetlerin dilsel çözümlemeleri yapılmış, farklı görüşler mukayese edilerek ayetlerin gramatik yapısının anlam üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu iki yöntemin eş güdümlü olarak uygulanmasıyla çalışma hem teorik hem de uygulamalı bir çerçevede derinlik kazanmıştır.

III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eseri, kelâmî eğilimleri yanında nahiv ve belagat bilgisiyle harmanladığı dil temelli yorumlarıyla i'râbu'l-Kur'ân sahasında temel kaynaklardan biri kabul edilmektedir. Onun, ayetlerdeki farklı i'râb ihtimalleri

üzerinden yaptığı tahliller, anlamda meydana gelebilecek nüansları göstermesi bakımından sadece dilciler için değil, müfessirler ve dinî metinlerle ilgilenen tüm araştırmacılar için kıymetlidir. Ancak Zemahşerî'nin dilsel yönü çoğu zaman kelâmî yaklaşımların gölgesinde kalmakta, bu alandaki katkıları akademik literatürde yeterince kapsamlı biçimde analiz edilmemektedir.

Bu çalışma, *el-Keşşâf*'ta yer alan i'râb analizlerini Nisâ sûresi özelinde inceleyerek Zemahşerî'nin dilsel tefsir yaklaşımını görünür kılmayı ve bu analizlerin ayet anlamına etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca, aynı ayetlerde yer alan diğer dilci müfessirlerin değerlendirmeleriyle karşılaştırma yapılarak, konuya dair daha kapsamlı ve çok yönlü bir bakış açısı sunulmaktadır. Böylece bu çalışma, hem Zemahşerî'nin nahiv merkezli yorumlarının anlaşılmasına hem de İ'râbu'l-Kur'ân alanındaki mevcut literatüre katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

IV. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Bu çalışma, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde yer alan dilsel çözümlemeleri, özellikle i'râb bağlamında incelemek üzere şekillendirilmiştir. Konunun kapsamı ve disiplinlerarası doğası gereği başta klasik Arapça tefsir, i'râb ve belâgat literatürü olmak üzere, lügat, nahiv ve çağdaş akademik literatürden yararlanılmıştır.

Araştırmada, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eseri temel kaynak olarak kullanılmış olup Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ındaki i'râb analizleri; Ebû Câfer en-Nehhâs'ın *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı, el-Hemedânî'nin *Kitâbu'l-Ferîd fî İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*'i, Ukberî'nin *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*'ı, Ferrâ'nın, *Me'ânî'l-Kur'ân*'ı, Zeccâc'ın *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû* adlı eseri ile Muhyiddîn Dervîş'in *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû* adlı çalışması gibi klasik ve modern dilsel tefsir eserleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Zemahşerî ve onun *el-Keşşâf* adlı tefsiri hakkında sunulan bilgiler derlenirken, Zemahşerî'nin başta *el-Keşşâf* tefsiri olmak üzere, *el-Mufasssal*, *el-Unmûzec*, *Ruûsu'l-Mesâil* ve *Dîvân* gibi telif eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada; Nüveyhid'in *Mu'cemü'l-Müfessirîn*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Üdebâ'sı*, Süyûtî'nin *Buğyetü'l-Vu'ât* ve *Tabakâtü'l-*

Müfessirîn adlı eserleri ile Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-Müellifîn*'i de başvurulmuş kaynaklar arasındadır. Bu eserler vasıtasıyla hem Zemahşerî'nin ilmî şahsiyeti hem de tefsir anlayışı hakkında kapsamlı bir çerçeve çizilmiştir.

Dilbilimsel yönüyle Zemahşerî'nin yaklaşımını daha iyi anlamak için, klasik belâgat literatürünün temel kaynaklarından olan Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-İ'câz* adlı eseri ile İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* adlı eseri değerlendirilmiştir. Ayrıca dilsel çözümlemelerin sağlam bir temele oturtulabilmesi amacıyla, Fîrûzâbâdî'nin *Kâmûsu'l-Muhît*, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* ve İbn Fâris'in *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luğa* adlı eserinden faydalanılmıştır.

Tezin kavramsal çerçevesinin oluşturulmasında çağdaş literatüre ait çeşitli çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu bağlamda, TDV İslâm Ansiklopedisi'nde kaleme alınan ilgili makalelerden ve Hüseyin Tural'ın *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri* adlı eseri ile İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* adlı çalışmasından istifade edilmiş olup, bunlara ek olarak çeşitli akademik makale ve tezlerden de faydalanılmıştır. Bu çalışmalar hem Zemahşerî'nin ilmî mirasını hem de i'râb anlayışını disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirme imkânı sunmuştur.

Son olarak, tezde örneklem olarak seçilen Nisâ Sûresi ile ilgili klasik ve çağdaş tefsirlerdeki i'râb çözümlemeleri incelenmiş, bu bağlamda *el-Keşşâf*'ın ilgili bölümü diğer müfessirlerin yorumları ile karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca Nisâ Sûresi'nin nüzulü ve konusu hakkında verilen bilgiler kısmında birçok tefsir kitabından ve TDV İslâm Ansiklopedisi'nin otuz üçüncü cildinde kaleme alınan "Nisâ Sûresi" maddesinden yararlanılmış olup konu, tarihsel ve bağlamsal bilgiler açısından değerlendirilmiştir.

Bu çok katmanlı kaynak ağı, Zemahşerî'nin luğavî tefsir yönteminin, özellikle i'râb bağlamında ne ölçüde sistemli, özgün ve etkileyici olduğunu ortaya koymayı hedeflemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İ'RÂB İLMİ VE İ'RÂBU'L-KUR'ÂN

1.1. İ'râb Kavramı

Bu kısımda i'râbın kavramsal yapısı çerçevesinde sözlük ve terim anlamları üzerinde durulacaktır. Tanımlar ele alınırken âlimlerin farklı tanımlamalarına ve bu konudaki görüşlerine yer verilecektir. Ayrıca i'râb kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için i'râb türlerine de değinilecektir.

1.1.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte “açıklama, dile getirme, ifade etme, cümle veya kelimeyi tahlil etme, sözü açıkça söyleme, açık ve seçik konuşma”¹ gibi anlamlara gelen i'râb, “a-r-b” (عرب) kökünden türetilmiş bir kelimedir ve ع ر ب sülasi fiilinin başına bir hemze ilave edilmesiyle oluşan if'âl babına ait ع ر ب fiilinin mastarıdır. Bu kelime sözlükte “sözü güzel ve hatasız söylemek, arapçalaştırmak, araplaştırmak, kelimenin veya cümlenin i'râbını yapmak” gibi anlamlara gelmektedir. “أ ع ر ب عن” ve “أ ع ر ب ب” şeklinde harf-i cerli kullanımında “ifade etmek, açıkça anlatmak, fasih üslup kullanmak, dile getirmek” anlamında kullanılmaktadır.²

İ'râb kavramının “العرب-العربية” ‘Arap-Araplık’ şeklinde mastarlarına bakıldığında, Arap dilinin ismi olan Arapça ve bu dili konuşan milleti ifade eden Arap kelimesi, yine bu kökten türemiştir. Araplar, dili en iyi, en doğru ve hatasız olarak kendilerinin kullandıklarını iddia etmeleri dolayısıyla kendilerine Arap, geri kalan kısma ise acem demişlerdir.³

¹ Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Ömer b. Temîm el-Ferâhidî el-Basrî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Samerrâi (Dâru Mektebeti Hilâl, ts.), 2/168,169; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 1/587; Mecdüddin Muhammed b. Yakup Firuzabadi, *Kâmûsu'l-Muhîr*, thk. Muhammed Naim, (Beyrut: 1995), 113; Kadir Güneş, “İ'rab”, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2017), 766.

² Neslihan Boz vd., “Arap Gramerinde İrab Olgusu ve Tarihi Geçmişi”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1, (Ekim 2022), 27; Mehmet Sıdık Özalp, “Arap Dilinde İ'râb Olgusu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1, (Temmuz 2019),3; Güneş, “İ'rab”, 766.

³ Ebû'l-Hüseyn er-Râzî el-Kazvînî İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Darü'l-Fîkr, 1399/1979), 4/ 299-301; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/120.

Zebîdî (ö. 1205/1791) i'râb kelimesini “bir şeyi açıklamak ve beyan etmek” anlamlarına gelen ‘إبانة’ ve ‘إفصاح’ manasında kullanmaktadır. Buna göre i'râb, beyan ve izah etmek gibi bir anlam kazanmaktadır. Hz. Peygamber’in {الَّتِىْ يُبَيِّنُ عَنْ نَفْسِهَا} “Dul kadın, kendini açık bir şekilde ifade eder”⁴ hadisinde i'râbın “açıklamak” anlamında kullanılması bu duruma örnek olarak verilebilir.⁵ İbn Fâris (ö. 395/1004), buna ek olarak i'râbı iki farklı anlamda daha kullanmaktadır. Birincisi, “dinçlik ve ferahlık” anlamıdır. Güler yüzlü ve neşeli bir kadını tanımlamak için kelimenin kökeninden türetilmiş olan “الْمَرْأَةُ الْغُرُوبُ” ifadesi buradaki anlama örnek teşkil etmektedir. Yine bu kökten gelen şu ayet de bu anlamı içermektedir. لَنَاهُنَّ آبُ كَارَا “Onları bâkire, eşlerine sevgiyle bağlı ve yaşıt kılmışıdır.”⁶ İkincisi ise “bedende ve organda bulunan bozukluk” manasıdır. Araplar, kişinin midesi bozulduğu zaman “عَرِبَتْ مَعَهُ دُتَّةٌ” ifadesini kullanırlar.⁷

Cevherî (ö. 400/1009), i'râb kelimesinin sözü geçen anlamlarına “hatasız konuşmak” anlamını da ilave etmektedir. Kişi konuşmasında hata yapmadığında “أُعْرِبَ كَلَامُهُ” tabiri kullanılmaktadır. Ayrıca yine kişi kimseden çekinmeden delilini açık bir şekilde söylediğinde “أُعْرِبَ بِبُحْثِهِ” ifadesi kullanılmaktadır. Burada sözün açıkça söylendiği vurgulanmaktadır. Cevherî’ye göre i'râb kelimesi “saf bir soya mensûbiyet, bir şeye sahip olma” anlamında da kullanılmakta olup soyca saf Arap kökenli kimseleri tanımlamak için ‘أُعْرِبَ’ kelimesi tercih edilmektedir.⁸ İbn Manzûr (ö. 711/1311) da *Lisânu'l-Arab*’ta i'râb kelimesinin kökü olan ‘عَرِبَ’ ve türevlerinin anlam ve kullanımları üzerinde durmaktadır. Bu kullanımlara bakıldığında i'râb’ın “nikah akdetmek, depozito yapmak, çirkin söz söylemek, açıklamak, beyan etmek, konuşmasını gerekçelere dayandırmak” gibi çeşitli anlamlara geldiği görülmektedir.⁹

⁴ Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabiyye, t.s) “nikah”, 11.

⁵ Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Cemâat mine'l-Muhtassîn (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, Dâru'l-İhyâi't-Turâs, 2001/1422), 3/335.

⁶ Türkiye Diyanet Vakfı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, 534; el-Vâkıa 56/36-37.

⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 299-301.

⁸ Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sıhahu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 1407/1987), 1 / 179.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/586-593.

1.1.2. Terim Anlamı

İ'râbın ilk çıkış noktasının Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)'nin Kur'an'ın yanlış okuyuşlarını önlemek amacıyla Kur'an'daki her kelimenin sonuna ve gerektiğinde diğer harflere nokta şeklinde hareke koyması ve bunu i'râb'ul-Kur'ân olarak tanımlaması ile başladığı söylenebilir. Ebu'l-Esved bu çalışmayı harfin üstüne, altına ve yanına nokta koyarak kelimenin hareketleri olan fetha, kesra ve dammeyi göstermeye çalışmıştır.¹⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere i'râb kavramı, ilk çıktığı zamanlarda “harekelemek” anlamında kullanılmıştır. Harekeleme olarak kabul edilmesinin sebebi ise Kur'ân'ı doğru, düzgün ve hatasız okumaktır.

Sîbeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitap* adlı eserinde i'râbın tanımına yer vermemektedir. Ancak i'râbın ne olduğunu ve i'râb alametlerini “*Arapçadaki Kelime Sonlarının Konumu*” bölümünde ele almaktadır. Burada i'râbı, mebni olmayan kelimelerin sonunda meydana gelen ref, nasb, cer ve cezm göstergeleri şeklinde ifade etmektedir. Ref'in göstergelerini damme, vav, elif ve nûn; nasbın göstergelerini fetha, kesra, elif, yâ ve nûnun hazfı; cerrin göstergelerini ise kesra, fetha ve yâ olarak açıklamaktadır.¹¹ Sîbeveyhi, mebnî kelimelerin sonlarının sabit olması sebebiyle bu i'râb göstergelerinin mebni kelimelerde olmayacağına değinir. Bu durum Sîbeveyhi'nin i'râb kavramını mebnîliğin zıddı olarak kullandığını göstermektedir. Ayrıca i'râbı sadece harekeden ibaret görmeyip i'râba vâv, elif, nûn gibi hareke dışındaki unsurları da dahil etmektedir. Çünkü tesniyenin ref hali *elif*, nasb ve cer hali *yâ* ile, cemi müzekker sâlimin ise ref hali *vâv*, nasb ve cer hali yine *yâ* ile olmaktadır.¹² Dolayısıyla Sîbeveyhi hem harekeyi hem de hareke dışındaki unsurları i'râbın kapsamı içerisine almaktadır.

Klasik dilbilimcilerden olan İbn Cinnî (ö. 392/1002), *el-Hasâis*'inde i'râb kavramını “anlamı lafızlarla ortaya koymak ve anlamı açığa çıkarmak” şeklinde tanımlamakta ve şu örnekleri vererek konuyu açıklığa kavuşturur. “أكرم سعيد أباه”

¹⁰ Abdülhamit Birişik, “İ'râbü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/ 377; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300.

¹¹ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1408/1988), 1 /13-17.

¹² Hüseyin Tural, *Arapça Gramer ve İ'rab Teknikleri*, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 46.

‘Sait babasına ikram etti.’ ve “شكر سعيد أبوه” ‘Sait babasına teşekkür etti.’¹³ cümlelerinde i‘râb ile fâilin mefûle, mef’ulun ise diğer mansûp öğelere karışması önlenerek anlam bozukluğunun önüne geçilmektedir. İbn Cinnî bu tanımlamada i‘râbın anlamla olan ilişkisini göz önünde bulundurmaktadır. Ancak İbn Cinnî’nin kastettiği mana kelimenin kendi manası olmayıp, bu anlama götüren fâil, mef’ul gibi kelimenin nahivsel manasıdır. Bu durumu bir örnekle açıklayalım. “Selim” kelimesi bir insan adı olarak kullanılmakla beraber bunun ötesinde başka bir anlamda kullanılmamaktadır. Ancak bir cümle içinde fâil, mef’ul ya da mecrûr olmasıyla farklı anlamlar kazanabilmektedir. Şöyle ki: “*Selim*” kelimesi “حضر سلي م” ‘Selim geldi.’ cümlesinde fâil; “قابلت سليما” ‘Selimle görüştim.’ cümlesinde mef’ûl; “تكلّم مع سلي م” ‘Selimle konuştum.’ cümlesinde ise mecrûr konumundadır. Bu örneklerden de anlaşılıyor ki i‘râb, bulunduğu konuma göre farklı anlamlarda kullanılabilir.

Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078)’nin “*Delâilü’l-İ‘câz*” adlı eserine bakıldığında i‘râb, “anlamları kapalı olan lafızların anlaşılmasını sağlama, sözün eksikliğini belirlemede ölçü kabul etme ve istenilen manayı çıkarmaya yardımcı olma” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁴ Bu tanımlama, İbn Cinnî’nin de üzerinde durduğu “anlamı açıkça ortaya koymak ve lafızları açıklamak” anlamını kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla her iki âlim de i‘râbı, benzer şekilde açıklamışlardır.

Zemahşerî (ö. 538/1144), *Esâsu’l-Belâğa* adlı eserinde i‘râbı “Arapçadaki lafızların konum ve işlevlerinin hikmet ölçüsünü belirleyen bir ilke” şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca yine i‘râb ve beyân ilmi konusunda az da olsa bilgi sahibi olup nesir alanında güçlü ve şiir alanında da etkileyici bir üslûbu olan birisinin, i‘râb ilmini bilen kişilerle tartışabileceğini ve onlarla yarışabileceğini ifade etmektedir.¹⁵

Enbârî (ö. 577/1181) ise *Esrâru’l-Arabiyye* isimli eserinde i‘râb kavramını “kelime sonlarındaki değişiklik” şeklinde açıklamaktadır. Burada kastedilen mana, kelime sonlarının bozulmasını önlemek ve kelimeyi açıklamak sûretiyle belirsizliği

¹³ Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk: Muhammed Ali Neccâr (Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, ts.), 1/36.

¹⁴ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü’l-İ‘câz fî İlmi’l-Me’ânî*, thk. Mahmut Muhammed Şakir Ebu’l-Fihr (Kahire: Matbaatu’l-medenî- Cidde: Daru’l-medenî, 1413/1992), 1/42.

¹⁵ Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, thk: Muhammed Bâsil (Beyrut- Lübnan: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1419/1998), 1/16.

ortadan kaldırmaktır.¹⁶ Enbârî'nin üzerinde durduğu bu anlam, Cürçânî ve İbn Cinnî tarafından da dile getirilen “lafızları açıkça ifade ederek anlam kapalılığını gidermek” tanımlamasına yakındır.

Son olarak Cürçânî (ö. 816/1413), *Kitâbu Ta'rifât* adlı eserinde yukarıda bahsi geçen tanımlamalardan farklı olarak kelimenin sonlarındaki değişikliğe vurgu yaparak i'râb için şöyle bir tanım yapmaktadır: “İ'râb, âmillerin değişmesiyle kelime sonlarında meydana gelen lafzî veya takdîrî değişimdir.” Hüseyin Tural da yine Cürçânî'nin üzerinde durduğu bu mana üzerinden i'râb kavramını şekillendirmektedir.¹⁷ Buradan da anlaşıyor ki i'râb, lafızların açık bir şekilde ortaya konulması ve anlam karmaşasının önüne geçilmesinin yanında kelime sonundaki değişiklikleri de kapsamaktadır.

1.2. İ'râb Çeşitleri

Arap gramerinde mu'rab kelimelerin i'râbı; lafzî, takdîrî, mahallî ve mahkî olmak üzere dört şekilde ele alınmaktadır. İ'râb; kelime açıkça görüldüğünde lafzî, kelimenin sonunda var sayıldığında takdîrî, kelimenin sonunda görülmediğinde mahallî, daha önce geçen veya kullanılan bir kelime ve cümle kendi lafızlarıyla aynen hikâye edildiğinde mahkî i'râb adını almaktadır.

1.2.1. Lafzî İ'râb

Lafzî i'râb, kelimenin sonunda belirgin bir etkiye sahip olup sonu illetli olmayan Arapça kelimelerde açıkça görülen i'râbtır.¹⁸ Bu tür i'râbta kelime sonunda damme, fetha ve kesra açıkça görülür. İ'râb alameti, tesniye bir kelime ‘ين’ ve ‘ان’ şeklinde, cemî müzekker sâlimde ise ‘ي ن’ ve ‘و ن’ olarak kendini göstermektedir. Bundan ötürü bu i'râb çeşidine “رأب ال ظه ري” denilmektedir.¹⁹

“ت ك ل م ع ز ي د” “رأيت زيدا” “Zeyd okudu.” “ق رأز د” “Zeyd ile konuştum.” örneklerini incelediğimizde “ز يد” kelimesi; birinci cümlede ‘fâil’ olduğu

¹⁶ Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye* (Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1420/1999), 44.

¹⁷ Ebu'l-Hasan Seyit Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983), 31; Tural, *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*, 23.

¹⁸ Mustafâ el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-Arabiyye*, (Beyrût: Mektebetu'l-asriyye, 1414/1993), 1/22.

¹⁹ Tural, *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*, 96.

için damme ile merfû, ikinci cümlede ‘mefûl’ olduğu için fetha ile mansûb, üçüncü cümlede ise başında harf-i cer olduğu için kesra ile mecrûr olmuştur.

1.2.2. Takdîrî İ‘râb

Takdîrî i‘râb, mu‘rab olan kelimelerin sonunda açıkça görülmeyip, bazı sebeplerden dolayı i‘râb alametlerinin takdîr edilmesidir.²⁰ Arapçada kelimelerin çoğu lafzen i‘râb edilmekteyken bazı kelime türleri takdîren i‘râb olmaktadır. Bu kelime türleri şunlardır:

1.2.2.1. Maksûr İsimler

Son harfi “elif-i lâzime” ile biten ve sondan bir önceki harfin harekesi fetha olan kelimelere maksûr isim denir. Bu isimlere ref halinde damme, nasb halinde fetha, cer halinde ise kesra takdîr edilir. Takdîr edilme sebebi, ‘elif-i lâzime’nin hiçbir harekeyi kabul etmemesidir.²¹

“تِي سَلَّ ع لِي” ‘Genç çocuğu gördüm.’, “رَأَيْتُ اَلْفِ تِي” ‘Genç çocuk geldi.’, “بَاءُ اَلْفِ تِي” ‘Genç çocuğa selam verdim.’²² cümlelerini incelediğimizde birinci cümledeki ‘تِي’ kelimesi ‘fâil’ olduğu için damme ile, ikinci cümlede ‘mefûl’ olduğu için fetha ile, son cümlede ise başındaki harf-i cerden dolayı kesra ile i‘râb edilmelidir. Fakat elif-i lâzime hiçbir harekeyi kabul etmediği için ‘اَلْفِ تِي’ kelimesi; dammeyi, fethayı ve kesrayı takdîren alır.

1.2.2.2. Menkûs İsimler

Son harfî “yâ” ile bitip sondan bir önceki harfî kesra olan kelimelere menkûs isim denir. Bu isimlerin ref alameti takdîrî damme, cer alameti takdîrî kesra, nasb alameti ise zâhirî fethadır. Bu kelimelere damme ve kesranın takdîr edilme sebebi ‘sıklet’ yani ‘vâv’ ile ‘yâ’ harflerinin telaffuzları mümkün olduğu halde dile verdikleri ağırlıktır.²³ Fetha, hafif bir hareke olması dolayısıyla takdîr edilmez, zâhirî olarak i‘râblandırılır.²⁴

²⁰ Ğalâyînî, *Câmiu’l-durûsi’l-Arabiyye*, 23.

²¹ İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Mısır: Mektebetü Ticariyyeti’l-Kübra, t.s.), 45.

²² İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*, 45.

²³ Tural, *Arapça Gramer ve İ‘rab Teknikleri*, 99.

²⁴ Ğalâyînî, *Câmiu’l-durûsi’l-Arabiyye*, 23.

Bu duruma “بَاءُ الْفَاعِلِ” ‘Hâkim geldi.’, “رَأَيْتُ الْفَاعِلَ” ‘Hâkim’i gördüm.’, “سَلَّمَ عَلَى الْفَاعِلِ” ‘Hâkim’e selam verdim.’ cümleleri örnek olarak verilebilir.²⁵ Birinci cümlede “بَاءُ الْفَاعِلِ” kelimesi ‘fâil’ konumunda olması sebebiyle damme ile i’râb edilmelidir. Fakat keliminin sonundaki ‘yâ-i lâzimeye’ damme harekesi ağır geldiği için takdîrî i’râb alır. İkinci cümlede “رَأَيْتُ الْفَاعِلَ” kelimesi ‘mefûl’ konumunda olması sebebiyle fetha ile i’râb edilir. Burada ‘yâ-i lâzimeye’ fetha harekesi ağır gelmediği için fethayı açıkça alabilmektedir. Son cümlede ise “سَلَّمَ عَلَى الْفَاعِلِ” kelimesi, başındaki ‘ع’ harf-i cerinden dolayı ismi mecrûr konumundadır ve kesra ile i’râb edilir. Yine kelimenin sonunda bulunan ‘yâ-i lâzimeye’ kesra harekesi ağır geldiği için takdîrî i’râb ile i’râblandırılır.

1.2.2.3. Yâ-i Mütellime Muzâf Olan İsimler

Arapçada isme bitişerek ‘benim’ anlamında iyelik bildiren “yâ-i mütellime” (يَا) harfinden önceki ismin harekesi bazı istisnalar dışında daima kesra olur. Yâ harfi kendinden önceki harfin harekesinin kesralı olmasını kabul ettiğinden mütellime ‘yâ’ sına muzâf olan isimler her üç durumda da (ref, nasb, cer) takdîrî i’râb alır. Takdîr sebebi ise münasebet harekesiyle meşgul olmasıdır.²⁶

“بَاءُ صَدِيقِي” ‘Arkadaşım geldi.’ cümlesinde geçen ‘صَدِيق’ kelimesi ‘fâil’ konumunda olup merfudur, ‘yâ-i mütellime’ muzâf olduğu için ref alameti takdîrî dammedir. “رَأَيْتُ صَدِيقِي” ‘Arkadaşımı gördüm.’ cümlesinde ‘صَدِيق’ kelimesi ‘mefûl’ konumunda olup mansûbtur, ‘yâ-i mütellime’ muzâf olması sebebiyle nasb alameti takdîrî fethadır. “سَلَّمَ عَلَى صَدِيقِي” ‘Arkadaşıma selam verdim.’ cümlesinde ise ‘صَدِيق’ kelimesi başındaki ‘ع’ harf-i cerinden dolayı mecrûr olup yine ‘yâ-i mütellime’ muzâf olması sebebiyle cer alameti takdîrî kesradır.

1.2.2.4. Sonu Elif ile Biten Muzâri Fiiller

Sonu elif ile illetli olan muzâri fiiller, damme ve fetha harekelerini ‘teazzur’ sebebiyle takdîrî olarak alır. Bu fiiller cezm halinde sonundaki illet harfinin hazfedilmesiyle cezm edilir.²⁷

²⁵ Tural, *Arapça Gramer ve İ’rab Teknikleri*, 99.

²⁶ Tural, *Arapça Gramer ve İ’rab Teknikleri*, 100.

²⁷ Hâlid Abdulazîz, *en-Nahvu’t-Tatbîkî* (Mısır: Dâru’l-Lu’lue, 2018), 36.

‘يَسْعَى’ fiili, ‘Mümin iyilikte koşar.’ cümlesinde geçen ‘يَسْعَى’ fiili, başında nasb veya cezm eden bir edat bulunmadığı için merfû olup ref alameti ‘teazzur’ sebebiyle takdîri dammedir. ‘لَنْ يَسْعَى الْبَاهِلُ مَا لِي أَلْعَلُّهُ’ ‘Cahil ilme ulaşmak için çabalamayacaktır.’ cümlesindeki ‘يَسْعَى’ fiili, başına nasb eden bir edat gelmesi sebebiyle mansûbtur ve nasb alameti takdîri fethadır. ‘لَمْ يَسْعَ الْعَلَّامُ فِي دَرَا سِتْ هَ’ ‘Öğrenci derslerinde çabalamadı.’ cümlesinde ise ‘يَسْعَى’ fiili, başına cezm eden bir edatın gelmesi dolayısıyla meczumdur, cezm alameti illet harfi olan elifin düşürülmesidir.

1.2.2.5. Sonu Vâv ve Yâ ile Biten Muzâri Fiiller

Sonu vâv ve yâ ile illetli olan muzâri fiiller, damme harekesini ‘sıklet’ (ağırlık) sebebiyle takdîri olarak alırken fetha harekesini açıkça alabilmektedir. Bu fiillerin cezm hali ise sonundaki illet harfinin hazfedilmesidir.²⁸

Sonu vâv ile biten muzâri fiilin i‘râbı: ‘يَدْعُوا لِمَنْ رَبُّهُ فِي آلِ يَوْمٍ’ ‘Mümin geceleyin Rabbine dua eder.’ cümlesinde geçen ‘يَدْعُوا’ fiili, başında nasb ve cezm eden edatlardan biri olmaması dolayısıyla merfûdur ve ref alameti ‘sıklet’ sebebiyle takdîri dammedir. ‘لَنْ يَدْعُوَ الظَّالِمُ مَا لِي أَلْعَدُّ’ ‘Zalim asla adaletli davranmayacak.’ cümlesindeki ‘يَدْعُو’ fiilinin başına nasb eden bir edat gelmesi sebebiyle mansûbtur, nasb alameti zâhirî fethadır. Bu fiilin fetha harekesini açıkça almasının sebebi, bu harekenin hafif bir hareke olmasıdır. ‘لَمْ يَدْعُ الْطَّبِيبُ الْمَرِيضَ لِلدُّخُولِ’ ‘Doktor hastayı içeri çağırmadı.’ cümlesinde ise ‘يَدْعُو’ fiilinin başına cezm eden bir edat gelmesi sebebiyle meczûmdur ve cezm alameti, sonundaki ‘vâv’ illet harfinin hazfedilmesidir.

Sonu ‘yâ’ ile biten muzâri fiilin i‘râbı: ‘يَرْمِي دُكَّانَ هَاهُ’ ‘Asker okları atar.’ cümlesinde geçen ‘يَرْمِي’ fiili, başında nasb veya cezm eden bir edat bulunmaması dolayısıyla merfûdur ve ref alameti ‘sıklet’ sebebiyle takdîri dammedir. ‘وَلَنْ يَرْمِيَ الصَّيَّادُ’ ‘Avcı hayvanı vurmaz.’ cümlesindeki ‘يَرْمِي’ fiili, başına nasb eden bir edat gelmesi sebebiyle mansûbtur, nasb alameti zâhirî fethadır. ‘لَمْ يَرْمِ الْطُّغْلُ الْوَلَّاحَ جَرَّ’ ‘Çocuk taşı atmadı.’ cümlesinde ise ‘يَرْمِي’ fiili, başına cezm eden bir edat gelmesi dolayısıyla meczûmdur ve cezm alameti, sonundaki ‘yâ’ illet harfinin hazfedilmesidir.

²⁸ Abdulazîz, *en-Nahvu't-Tatbikî*, 37.

1.2.3. Mahallî İ'râb

Mahallî i'râb, bir âmil sebebiyle kelime, cümle veya terkipte meydana gelen itibârî, sözde, sembolik bir değişimi ifade etmektedir. Bu değişim ne lafzen ne de takdîrendir.²⁹ Lafzî ve takdîrî i'râb daha çok kelime sonlarıyla ilgilenirken mahallî i'râb, kelimelerin tamamıyla ilgilenmektedir. Mahallen i'râb edilen kelime grupları ise; mebnî isimler, i'râbta mahalli olan cümleler, mebnî muzârîler ve iki muzârîyi cezm eden şart edatları şeklinde ifade edilmektedir.³⁰ Ancak tüm mebnî kelimelerin mahallen i'râb edildiğini söylemek hatalı olur. Çünkü mâzî ve emir fiil ile harflerin i'râbı lafzen, takdîren veya mahallen olmaz. Sadece cümledeki konumunu belirleyip fetha üzere veya sükûn üzere mebnî olduğu belirtilir.

“ه ك ر ج ل ش ط ع” ‘Bu, cesur bir adamdır.’ cümlesinde geçen ‘ذ’ zamiri, cümlede ‘mübtedâ’ konumundadır. Mebnî kelimeler mahallen i'râb olundukları için mahallen merfûdur. “م ن ح ص ر” ‘Gelene yardım ettim.’ cümlesindeki ‘م ن’ lafzı ‘mefûl’

konumunda olup mebnî bir kelime olması sebebiyle de mahallen mansûptur. “س ر ل ي” ‘Ne tarafa istersen yürü.’ cümlesinde ise ‘ح يث’ kelimesi mebnî bir kelimedir. Başında ‘ل ي’ harf-i ceri olduğu için mahallen mecrûrdur.

1.2.4. Mahkî İ'râb

Bir kelimenin veya cümlenin, okunup yazıldığı gibi herhangi bir değişiklik yapılmadan aynen hikâye edilmesine mahkî i'râb denilmektedir. Mahkî müfred kelimeler takdiren i'râb edilirken mahkî cümleler mahallen i'râb edilirler.³¹ Örneğin; “ق ر أ ت (ر أ س ال ج ك م ط ه ا ل)” ‘Hikmetin başı Allah korkusudur.’ cümlesini okudum.³² hadisinde parantez içerisindeki cümle, mahkî bir cümle olup ‘ق ر أ ت’ fiilinin ‘mefûlün bih’ konumundadır ve mahallen mansûptur.

²⁹ el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-Arabiyye*, 27.

³⁰ Tural, *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*, 107.

³¹ Tural, *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*, 108.

³² Ebu'l-Fazl el-Kâdî İyâd bin Musa el-Yahsibi, *eş-Şifâ bi ta'rifi hukûki'l-Mustafâ* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1399/1979), 289.

1.3. İ‘râbu’l-Kur’ân

1.3.1. Sözlük ve Terim Anlamı

İ‘râbu’l-Kur’ân tabiri, i‘râb ve Kur’ân kavramlarından oluşan ve Türkçeye “Kur’ân’ın i‘râbı” şeklinde aktarılan bir izâfet terkibidir. Terkipte geçen ve sözlükte “açıklamak, dile getirmek, ifade etmek”³³ gibi anlamlara gelen i‘râb kelimesi, terim olarak “âmillerin değişmesiyle kelime sonlarında meydana gelen lafzî veya takdîrî değişim”³⁴ şeklinde açıklanmaktadır. Kur’ân kavramı ise sözlükte “okumak, tilavet etmek, mütalaâ etmek, dikkatle incelemek”³⁵ gibi anlamlara gelmekte ve “قرأ” fiilinden türeyen bir isim olarak kabul edilmektedir. Terim olarak Kur’ân, “Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed’e indirilen, Mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nas sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça mûciz bir kelim” şeklinde tarif edilmektedir.³⁶

Terim olarak İ‘râbu’l-Kur’ân kavramı, “Allah kelamının her çeşit lafzî, takdîrî ve mahallî ifade tarzlarını, manaları karşılayış biçimlerini, cereyan ettiği temel düsturları, nâzil olduğu dilin tabi olduğu gramer kurallarını ayet-i kerîmelere uygulayarak, onları Allah’ın muradına en uygun manalarla elde etme sanatı”³⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle İ‘râbu’l-Kur’ân, Kur’ân ayetlerini cümle yapısı yönünden ve gramer kuralları ışığında inceleyen ilim dalına verilen isimdir.³⁸

Bu tanımlamalar ışığında, Arap dili için önemli bir yere sahip olan i‘râb kavramının Kur’ân’ı doğru bir şekilde anlamlandırmada ve gramer yönünden ele almanın manaya kattığı zenginliği kavramada büyük katkısının olduğunu görmek mümkündür. İ‘râbu’l-Kur’ân ilmi de bu gibi etkenlerden dolayı ulûmu’l-Kur’ân’lar

³³ Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 766.

³⁴ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 31, Tural, *Arapça Gramer ve İ‘rab Teknikleri*, 23.

³⁵ Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 937.

³⁶ Abdulhamit Birişik, “Kur’ân”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2002, 26/ 383.

³⁷ Durmuş Ali Kayapınar, “İ‘râbu’l-Kur’ân (Kur’ân-ı Kerîm’in Gramerine Giriş)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3 (Nisan 1990), 367.

³⁸ Birişik, “İ‘râbu’l-Kur’ân”, 22/376.

içerisinde bağımsızlığını en erken kazanan ilim olmuş ve başta nahiv ilmi içerisinde gelişim gösterse de zamanla müstakil bir ilim haline gelmiştir.³⁹

1.3.2. İ'râbu'l-Kur'ân'ın Doğuşu ve Gelişimi

Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra gerçekleşen islam fetihleriyle beraber, Arap olmayan toplulukların Araplarla kaynaşması, Kur'ân'da bazı yanlış okumaların ortaya çıkmasına neden oldu. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir'in talimatıyla Kur'ân ayetleri bir araya getirildi. Hz. Osman zamanında ise mushaf haline getirilerek çeşitli bölgelere gönderildi. Daha sonra bu hatalı okumaları büyük ölçüde engelleyen noktalama ve harekeleme işlemleri gerçekleştirildi. Böylece II. yüzyılın ortalarından itibaren Kur'ân'a dayalı nahiv bilimleri gelişmeye başlamış, II. yüzyılın sonu, III. yüzyılın başlarında ise İ'râbu'l-Kur'ân üzerine çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Ayrıca Kur'ân'ın hatalı okuyuşlarının önüne geçmek amacıyla Ebu'l-Esved ed-Düelî, yürüttüğü noktalama ve harekeleme çalışmaları için “Kur'ân'ı i'râb etmek” tabirini kullanmıştır. Buradan da anlaşıyor ki İ'râbu'l-Kur'ân, müstakil bir ilim haline gelmeden önce nahiv ilmi içerisinde doğup Kur'ân'ın gramer açısından ele alınması üzerine şekillen bir ilim halini almıştır.

İ'râbu'l-Kur'ân'ın ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer konu Hz. Osman zamanında Kur'ân'ın çoğaltılması sırasında ortaya çıkan lahn meselesidir. Lahn kavramı, dilde yapılan her türlü gramer hatasını kapsamakla birlikte, özellikle kelime sonlarında meydana gelen i'râb hataları anlamında kullanılması ve mushafta bulunduğu dair rivayetler sebebiyle çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Hz. Osman'a çoğaltılan nüshalardan biri getirilince o, mushafı inceledikten sonra “*Mushafta bazı hatalar (lahn) görüyorum. Ancak bunları olduğu gibi bırakınız, çünkü Araplar bunları telaffuzlarıyla düzelteceklerdir.*” demiştir. Diğer bir rivayete göre Hz. Âişe, bazı ayetlerde hata bulunduğu dair söylemlere karşı, bunların kâtiplerin hatası olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Bu rivayetler değerlendirilip Kur'ân'da hata olmadığına dair yapılan çalışmalar, İ'râbu'l-Kur'ân'ın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

³⁹ Birişik, “İ'râbu'l-Kur'ân”, 22/376.

⁴⁰ Birişik, “İ'râbu'l-Kur'ân”, 22/377.

Nahiv ilminin olgunluk dönemine ulaşmasının ardından bu alanın sağladığı olanaklar doğrultusunda Meâni'l-Kur'ân türü eserlere ağırlık verilmiştir. Bu tür çalışmalar İ'râbu'l-Kur'ân'ın bağımsız bir biçimde varlık kazanmasına olanak sağlamıştır. Meâni'l-Kur'ân türü eserler, ayetlerin i'râb açıklamalarının yanı sıra, dil ilimleriyle ilgili birçok bilgiyi de ayetlere uygulama imkanı sunmuştur. Ayrıca ayetlerin sebeb-i nüzûlüne ve nâsih-mensûh gibi özelliklerine değinmesi sebebiyle, bu eserlerin tefsir kitabı niteliği taşımasında etkili olmuştur. Bu tür eserlerin günümüze ulaşan ilk örnekleri Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830?) ve Zeccâc (ö. 311/923)'ın *M'eâni'l-Kur'ân* adlı eserleridir.⁴¹ İ'râbu'l-Kur'ân, bu ilim sayesinde bağımsız olmaya dair adım atabilmiştir.

1.3.3. İ'râbu'l-Kur'ân Alanında Yapılan Çalışmalar

Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılması ve metninin hatasız olduğunu ispat etmek için âlimler hem dini sorumlulukları gereği hem de ilmi donanımlarını artırmak gayesiyle i'râbu'l-Kur'ân türü eserlere yoğunluk vererek bu konuya dair geniş bir literatür oluşturmaya çalışmışlardır.

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı İ'râbu'l-Kur'ân literatürünün ilk örneği sayılmaktadır. Yine Kisâi (ö. 189/805)'nin *Maktû'u'l-Kur'ân ve Mevsûluh* adlı eseri ile Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *el-Mesâdir fî'l-Kur'ân* ve *el-Cem' ve't-Tesniye fî'l-Kur'ân* adlı eseri ilk dönem yazılmış İ'râbu'l-Kur'ân eserleri arasında yer almaktadır. İ'râbu'l-Kur'ân adıyla yazılan ilk kitabın ise Kutrûb (ö. 210/825)'a ait olduğu konusunda kaynaklar ittifak etmişlerdir. Ancak bu eserin İ'râbu'l-Kur'ân türü mü yoksa meâni'l-Kur'ân türü mü olduğu konusunda bir kesinlik yoktur. Çünkü başlarda her iki ilim de birbirini yerine kullanılmaktaydı.⁴²

Dördüncü asır itibariyle doğrudan İ'râbu'l-Kur'ân'a dair pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin başında Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû* adlı eseri, Nehhâs (ö. 338/950)'ın *İ'râbu'l-Kur'ân'ı* ve belli sûreleri ele alan İbn Hâleveyh (ö. 370/980)'ın *İ'râbu Selâsîne Sûre Mine'l-Kur'ân-ı Kerîm'i* yer almaktadır. Yine bu

⁴¹ İbrâhîm Abdullah Rufeide, *en-Nahv ve Kütübü't-tefsîr* (Bingazi: Dârü'l-kütübi'l-vataniyye, 1990), 111; Müsâid b. Süleyman b. Nâsir Tayyâr, *et-Tefsîrü'l-lüğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dârü İbni'l-Cevzî 1432), 259.

⁴² Birişık, "İ'râbu'l-Kur'ân", 377.

asırda İbn Hâleveyh'in kıraat farklılıklarından dolayı meydana gelen i'râb vecihlerini ele alan *İ'râb'ul-Kırâati's-Seb'* ve *İleluhâ'sı*, Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928?)'ın *el-Kitâbu'l-Ferîd fî İ'râbi Kur'âni'l-Mecîd*'i, İbn Eşte (ö. 360/971)'nin *Riyâzetu'l-Elsine fî İ'râbi Kur'ân ve Me'ânîhi*'si, Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)'nin *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı kaleme alınan diğer eserler arasındadır.⁴³

Beşinci yüzyılda Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve İbn Füreğ (ö. 406/1015)'in *Müşkilü İ'râbu'l-Kur'ân*'ı, İsmail b. Halef es-Serâkustî (ö. 455/1063)'nin *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Müstahrec min Kitâbi'l-Burhân*'ı, Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 429/1037)'nin *el-Beyân fî İ'râbu'l-Kur'ân*'ı, Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Havfî (ö. 430/1039)'nin *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eseri ön plana çıkmaktadır.

Altıncı yüzyılda ise Kemâleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181)'nin *el-Beyân fî Garibi İ'râbi'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin *Nuketü'l-İ'râb*'ı ve Ömer b. Osman el-Cenzî (ö. 550/1155)'nin *İ'râbu Fâtihati'l-Kitâb*'ı göze çarpmaktadır.⁴⁴

Yedinci yüzyılda yazılan en önemli eserler arasında Ukberî (ö. 616/1219)'nin *et-Tıbyân fî İ'râbu'l-Kur'ân*'ı ve Müntecebüddîn el-Hemedânî (ö. 643/1245)'nin *el-ferîd fî İ'râbu'l-Kur'âni'l-mecîd*'i sayılmaktadır. Ukberî'nin adı geçen eseri *İ'râbu'l-Kur'ân ve İmlâü mâ menne bihi'r-rahmân* adıyla da bilinmektedir.⁴⁵

Sekizinci asırda Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344)'nin *İ'râbu'l-Kur'ân* açıklamalarına çokça yer verdiği tefsiri⁴⁶ ile Ebû Hayyân'ın öğrencilerinden es-Sefâkusî (ö. 742/1342)'nin *el-Mücîd fî İ'râbi'l-Kur'ân'il-Mecîd*'i ve Ahmed b. Yusuf es-Semîr'in *ed-Durru'l-Masûn*'u ön plana çıkmaktadır. Ayrıca İbn Hîşam en-Nahvî (ö. 761/1360)'nin *İ'râbü Fâtihati'l-Kitâb ve'l-Bakara, el-İ'râb 'an Kavâ'idil-İ'râb ve İ'râbü Selâsîne Sûre mine'l-Mufasssal* adlı eserleri, bu sahada yazılan en önemli eserler arasında sayılmaktadır.⁴⁷

⁴³ Birişik, "İ'râbu'l-Kur'ân", 377.

⁴⁴ Birişik, "İ'râbu'l-Kur'ân", 377.

⁴⁵ Selami Bakırcı, "Ukberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/66.

⁴⁶ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîd*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420/2000).

⁴⁷ Birişik, "İ'râbu'l-Kur'ân", 378.

Dokuz ve on birinci asırlar arasında Hacı Baba İbrahim et-Tosyavî'nin *Letâifü İ'râbi'l-Kur'ân*'ı, Ebû Zeyd es-Seâlibî (ö. 875/1471)'nin *Tuhfetü'l-İhvân fî İ'râbi Ba'zı Âyi'l-Kur'ân*'ı, Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520)'nin *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı, Hâtîp et-Tebrîzî (ö. 502/1109)'nin *el-Mulahhas fî İ'râbi'l-Kur'ân*'ı ve Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574)'nin *İ'râbu Sûreti'l-Fâtihâ* adlı tefsiri önem arz etmekle birlikte bir önceki asırdaki gibi bir yoğunluk mevcut değildir. On dördüncü yüzyıldan (miladi on dokuzuncu yüzyıl sonları) itibaren İ'râbu'l-Kur'ân alanındaki çalışmalar, bir duraklama sürecine girmiştir. Bu dönemde de konuya dair eserler kaleme alınmaya devam edilmiş olsa da söz konusu çalışmalar genellikle belirli sûre ya da ayetlerle sınırlı kalmış, kapsam bakımından önceki dönemlerin geniş ve sistematik yaklaşımlarını yansıtamamıştır.⁴⁸

On dokuzuncu asırdan günümüze kadarki zaman diliminde gerek islam dünyasında gerekse Batı'da bu alana yeniden ilgi duyulmuş ve Kur'ân'ın i'râbının yapıldığı eserlerin yanı sıra konuyu teorik olarak ele alan eserler de yazılmaya başlanmıştır. Kur'ân'ın i'râbını ele alan eserler arasında Mahmut Sâfi'nin *el-Cedvel fî İ'râbi'l-Kur'ân ve Sarfih ve Beyânih*'i, Muhammed Ali Tâhâ ed-Dürre'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve İ'râbuhû ve Beyânuhû* adlı eseri, Muhyiddîn Dervîş (ö. 1908/1982)'in *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı, Behçet Abdolvâhid Sâlih'in *el-İ'râbu'l-Mufasssal*'ı yer almaktadır. Konuyu teorik olarak ele alan eserlere ise Îsâvî'nin *Te'silü İlmi İ'râbi'l-Kur'ân*'ı, Ali Haydar'ın *Meşrû fî İ'râbi'l-Kur'ân*'ı, Semih Âtîf ez-Zeyn'in *el-İ'râb fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i örnek olarak verilebilir. Ayrıca bu konuda üniversitelerde birçok yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.⁴⁹

İ'râbu'l-Kur'ân ilmine tefsir kitaplarında da genişçe yer verildiği görülmektedir. Tâberî (ö. 310/923)'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envârü't-Tenzîl*'i, İbn Atiyye (ö. 541/1147)'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)'nin *Mefatihu'l-Gâyb*'ı bu kitaplara örnek teşkil etmektedir.⁵⁰

⁴⁸ Birişik, "İ'râbu'l-Kur'ân", 378.

⁴⁹ Birişik, "İ'râbu'l-Kur'ân", 378.

⁵⁰ Birişik, "İ'râbu'l-Kur'ân", 378.

İ'râbu'l-Kur'ân konusunu yöntemsel olarak ele alan eserler de bulunmaktadır. Yusuf Îsâvî *İlmu İ'râbi'l-Kur'ân* adlı eserinin "*İ'râbu'l-Kur'ân'ın Metodları*" başlığı altında İ'râbu'l-Kur'ân konusunda yazılan bu müstakil eserleri, dört yöntem üzerinden incelemektedir.⁵¹ Bunlardan ilki icmâlî yöntemdir. Bu yöntemde âlimlerin genel yaklaşımı; sûre sınırlandırması olmaksızın i'râbı müşkil olan ayetlerin çözümlemesinin yapılması, ayetlerde bulunan garip ifadelerin çıkarılması, sorunlu olmayan ayetlerin çözümlemelerinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması şeklindedir. Mekî b. Ebî Tâlib'in *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*'ı, el-Enbârî'nin *el-Beyân fî Ğaribi İ'râbi'l-Kur'ân*'ı ve el-Ukberî'nin *et-Tıbyan fî İ'râbi'l-Kur'ân*'ı bu yöntemle yazılan eserler içerisinde yer almaktadır.

Diğer bir yöntem, tafsîlî yöntemdir ki bu yöntemde Kur'ân-ı Kerîm'deki tüm ayetler, müşkil kısmıyla sınırlı kalmayıp harf harf, kelime kelime, cümle cümle ele alınarak i'râb edilmiştir. Daha çok modern dönemde yazılan bu eserlere, Muhammed Hasan Osman'ın *İ'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânuhû ve Me'ânihi*'si, Abdulcevad et-Tayyib'in *el-İ'râbu'l-Kâmil li Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Behced Abdülvâhid Sâlih'in *el-İ'râbu'l Mufasssal li Kitâbillâhi'l-Mürettel*'i, Mahmûd Sâfî'nin *el-Cedvel fî İ'râbi'l-Kur'ân ve Sarfuhu ve Beyânuhu Ma'a Fevâide Nahviyye ve Hâmme*'si örnek olarak verilebilir.

Bir diğeri, tahlîlî yöntemdir. Bu metotta Kur'ân'ı Kerîm'deki ayetlerin sırası gözetilerek i'râb çözümlemesi yapılmakta, bununla birlikte i'râb- mana ilişkisine, sarf ve belagat gibi yönlelere de değinilmektedir. Semîn Halebî (ö. 756/1335)'nin *ed-Dürri'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*'u ve Muhyiddîn Dervîş'in *İ'râbu'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Beyânuh* adlı eseri bu yöntem kullanılarak yazılan eserlerdendir.

Sonuncusu ise mevdûî yöntemdir. Bu yöntem iki türlü ele alınmaktadır. İlki ayetlerin sûre sırası gözetilerek tek bir konunun seçilip i'râb çözümlemesinin yapıldığı kısımdır. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Bâkûlî (ö. 543/1148)'nin *el-İbâne fî Tafsili Ma'âti'l-Kur'ân*'ı ve Eymen Abdürrezzâk eş-Şevvâ'nın *el-Câmi'u li İ'râbi Cümeli'l-Kur'ân*'ı bu türe örnek teşkil etmektedir. İkincisi ise Kur'ân ayetlerinin belli bir konu altında toplandığı ve bu bağlamda birçok farklı konunun işlendiği kısımdır. Bu türde

⁵¹ Yusuf b. Halef el-Îsâvî, *Te'sîlû 'İlmi i'râbu'l-Kur'ân* (Riyad: Daru's-Sumây'î, 1428/2007), 164-174.

yazılan eserler ise Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Bâkûlî'nin bir diğer eseri olan *el-Cevâhir/ İ'râbu'l-Kur'ân*'ı ve Muhammed Abdulhâlîk Udeyme (ö.1404/1984)'nin *Dirâsât li Uslûbi Kur'âni'l-Kerîm*'idir.

Netice itibariyle İ'râbu'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân ayetlerinin bütününe veya belli kısımlarını, onun hem anlaşılması güç görünen ayetlerinin i'râb çözümlemesini yapan hem de anlaşılır olan ayetlerinin geniş i'râb açıklamalarına yer veren ve Kur'ân'ı anlamsal çerçevede ele alan bir ilimdir. Bu yönüyle gerek müstakil olarak gerekse de farklı ilim dallarıyla münasebet kurularak bu alana dair birçok eser yazılmış ve zengin bir literatür oluşturulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE EL-KEŞŞÂF ADLI TEFSİRİ

2.1. Hayatı

Asıl adı Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî olup lakabı Ebu'l-Kâsım olan Zemahşerî, 27 Receb 467 tarihinde Hârizm bölgesinde, Türkmenistan'ın Taşavuz ili Koroğlu ilçesine bağlı Zemahşer'de dünyaya gelmiştir.⁵² Son dönemlerini Beytullah'da geçirmesinden dolayı "Cârullâh"⁵³, Arap diline büyük bir vukûfiyeti olması sebebiyle "Şeyhu'l-Arabiyye"⁵⁴, mensup olduğu bölgenin övünç kaynağı sayılması dolayısıyla "Fahr-i Hârizm"⁵⁵ ve koyu bir mütezilî olduğu için kendisine "Hâtemü'l-Mûtezile"⁵⁶ lakabı verilmiştir. Zemahşerî, yaşadığı Hârizm'deki nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturması sebebiyle Türk asıllı kabul edilmekle birlikte onun

⁵² Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî t-tenzîl 'uyûn'il-ekâvil fî vucûhi't-te'vil* çev. Abdulaziz Hatip (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/18; Mustafa Öztürk-M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şeseddîn ed-Dâvûdî el-Melekî, *Tabakâtu'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/314,315; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Lübnan-Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 2/279; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn li's-Suyûtî*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 120; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ- Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabiyye, ts.), 12/186; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Divânu Carullah ez-Zemahşerî*, şerh. Fatıma Yusuf el-Haymî (Beyrut: Daru's-Sadr, 1429/2008), 2; İsmail Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (Ağustos 1983), 59; Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât ala inbâhu'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Arabî-Kahire ve Kültür Kitaplar Vakfı, 1406-1982), 3/266.

⁵³ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Unmûzec fî'n-nahv*, nşr. Sami b. Muhammed b. el-Mansur (yy, 1420/1999), 3; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekir İbn Hallikân el-Bermekî el-Erbilî, *Vefeyâtu'l-'ayân ve enbâi ebnâi zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, ts.), 5/169; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/279; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn li's-Suyûtî*, 120.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/18.

⁵⁵ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Ruûsu'l-Mesâil*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye, 1407/1987), 29; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/279.

⁵⁶ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn* (Beyrut-Lübnan: Nüyehid Kültürel Yayın, Çeviri ve Neşriyat Kurumu, 1409/1988), 2/666.

Fars kökenli olduğunu dile getirenler de bulunmaktadır. Bununla birlikte Zemahşerî eserlerinin birçoğunu Arapça kaleme alarak bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır.⁵⁷

Zemahşerî'nin gençlik yılları, ilme ve edebî faaliyetlere önem verip himaye eden Sultan Melikşah (ö.485/1092) ile veziri Nizâmülmülk (ö.485/1092) zamanına rastlamaktadır. Bu dönemde ilim adamlarına verilen önemden istifade etmek isteyen Zemahşerî, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e hitaben kaleme aldığı bir kasideyle ilmî liyâkatini ve şahsî meziyetlerini öne çıkararak uygun bir ilmi ya da idarî görevle taltif edilme arzusunu dile getirmiştir. Ancak bu kasidede yer alan iddialı anlatım tarzı ve özellikle Mu'tezilî kimliği nedeniyle beklediği karşılığı bulamamıştır. Bunun üzerine Hârizm'den ayrılarak Horasan'a yönelmiş, burada bazı önemli devlet erkânıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, dönemin nüfuzlu isimlerinden Mücîru'd-Devle'ye takdim ettiği bir kasidede onu övmüş ve *Şerhu Ebyâti Sîbeveyhi* ile *el-Unmûzec* adlı eserlerini ona sunmuştur. Ardından İsfahan'a geçen Zemahşerî, burada da Sultan Melikşah'ın oğlu Muhammed ile yakın ilişkiler kurmuş ve onu metheden şiirler kaleme almıştır. Bu süreç, onun siyasî çevrelerle ilişki kurma çabalarının yanı sıra eserlerini etkili şahsiyetlere takdim ederek ilmî nüfûzunu artırma stratejisini de yansıtmaktadır.⁵⁸

1118 yılında ağır bir hastalığa yakalanan Zemahşerî, bu süreçte gördüğü bir rüyanın etkisiyle hayatında önemli bir karar almış, bundan böyle devlet erkânına yönelik övgü şiirleri kaleme almayacağına ve maddî ya da siyasî beklenti içinde bulunmayacağına dair kendine bir söz vermiştir. Sağlığına kavuştuktan sonra hac farîzasını yerine getirmek amacıyla Mekke'ye gitmek için yola çıkmış, güzergâh üzerindeki Bağdat'ta konaklayarak dönemin seçkin âlimleriyle bir araya gelmiş, ilmî sohbetlere katılmıştır. Mekke'ye vardığında, Zeydî imamı İbn Vehhâs tarafından büyük bir teveccühle karşılanmıştır. Bu dönemde Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerini ziyaret eden Zemahşerî, Arapçanın farklı lehçeleri üzerine derinlemesine gözlemler yapma imkânı bulmuştur. Mekke'de yaklaşık iki yıl süren ikametinin ardından memleketi Hârizm'e dönmüş, burada Harzemşahlar Devleti'nin kurucusu

⁵⁷ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî sin'ati'l-i'râb*, thk. Ali b. Melhem (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 17-19.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/19; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", 291; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 235.

Kutbeddin Muhammed (ö. 522/1128) ve oğlu Atsız (ö. 551/1156) tarafından büyük saygı ve ilgiyle karşılanmıştır.⁵⁹

Yaklaşık on yıl süren bu ikinci Hârizm ikametinden sonra yeniden Mekke'ye gitmek üzere yola çıkan Zemahşerî, Şam'a uğramış ve burada dönemin önemli devlet adamlarından Tâcülmülûk Böri b. Tuğtekin (ö. 526/1132) ile görüşmüştür. Onun ve oğlunun Bâtınîler ve Haçlılara karşı yürüttüğü mücadeleleri öven şiirler kaleme almıştır. Birkaç yıl Şam'da kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye gitmiş ve burada İbn Vehhâs'ın oğlu Îsâ b. Vehhâs'tan da büyük ilgi görmüştür.⁶⁰

Bu süreçte bazı Mu'tezilî çevrelerin teşvikleri ve İbn Vehhâs'ın ısrarlı talebi neticesinde Zemahşerî, tefsir literatürünün en önemli eserlerinden biri olan *el-Keşşâf*'ı kaleme almaya başlamıştır. Eserini telif ettikten sonra tekrar Hârizm'e dönmeye karar vermiş ve 1138 yılında başlayan dönüş yolculuğu esnasında bir kez daha Bağdat'a uğramıştır. Burada hem dersler vermiş hem de Nizâmiye Medresesi müderrislerinden el-Cevâlîkî (ö. 540/1145)'nin ilmî meclislerine katılarak altmış altı yaşında ondan icâzet almıştır. Ardından bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Ürgenç'e yerleşen Zemahşerî, 9 Zilhicce 538 / 13 Haziran 1144 yılında bir arefe gecesi Hârizm'in Cürcâniyye kasabasında vefat etmiştir.⁶¹

2.2. İlmî Kişiliği

Zemahşerî, son derece geniş bir ilmî birikime, üstün bir zekâyâ ve keskin bir kavrayış yeteneğine sahip büyük bir âlimdir. Birçok ilimde öne çıkan Zemahşerî, kelâmda Mutezile mezhebine mensup olup bu görüşünü açıkça ifade etmekte, fıkıhta ise Hanefî mezhebine bağlı biri olarak tanınmaktadır.⁶² Onun yaşadığı dönem, Hârizm bölgesinin ilmî ve kültürel açıdan oldukça canlı ve üretken bir merkez olduğu bir

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/19,20; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 235,236.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/20; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 236.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/20; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 236; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn li's-Suyûtî*, 121; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 12/ 186; Zemahşerî, *Dîvân*, 2,3; Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri",61.

⁶² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/280.

zaman dilimine tekabül etmektedir.⁶³ Sakatlığı⁶⁴ ve ailenin geçim sıkıntısı çekmesi sebebiyle babası tarafından terzilik mesleğine yönlendirilmek istenmişse de Zemahşerî'nin ilim tahsil etmedeki kararlılığı neticesinde bir medreseye kaydedilmiştir.⁶⁵ Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerinde birçok alimin ders halkalarına katılmıştır. Bu süreçte Zemahşerî'nin ilmî kişiliğinin şekillenmesinde özellikle lügat, nahiv ve tıp gibi alanlarda otorite kabul edilen Mutezilî Ebû Mudâr ed-Dabbî (ö. 508/1114)'nin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. ed-Dabbî, Zemahşerî'yi yetiştirmesinin yanında ona her türlü maddî ve manevî yardımda bulunmuş ve bazı önemli devlet adamlarıyla tanışmasına vesile olmuştur. Zemahşerî'nin Mutezilî düşünce ile bağ kurmasında etkili olan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlardan ilki; Zeydî-Mutezilî müfessir, kelam ve fıkıh alimi Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101); diğeri ise Zemahşerî'ye kelam alanında hocalık, tefsir ilminde öğrencilik yapan, döneminin en önemli Mutezile kelamcısı kabul edilen Rükneddîn İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141)'dir. Zemahşerî Bağdat'da edebî ilimlerin yanında hadis ve fıkıh; Mekke'de ise nahiv ve edebiyat alanında eğitim almıştır. Hârizm, Bağdat ve Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirmekle birlikte öğrenci seçimi ve icâzet verme hususunda çok titiz davranmıştır.⁶⁶

Zemahşerî'nin hayatı boyunca evlenmediği anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bu durum, onun kendisini bütünüyle ilmî faaliyetlere adanmasına imkân sağlamıştır. Bu sayede Zemahşerî, kısa sürede kendi sahasında dönemin önde gelen âlimlerinden biri hâline gelmiştir. Hârizm, Horasan, Irak ve Hicaz gibi ilim merkezlerinde özellikle dil ve tefsir alanlarında verdiği dersler geniş bir ilgiyle takip edilmiştir. Ebû Hanîfe

⁶³ Hasan Yerkazan, *Zemahşerî ve Hadîs* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 3.

⁶⁴ Zemahşerî'nin sakatlığının sebebi konusunda kaynaklarda ya soğuktan ya binek hayvanından düşme sonucunda ya da annesinin bedduasından dolayı olduğu rivayet edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Şihâbuddîn Ebî Abdillâh Yâkut b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamiyye, 1414/1993), 6/2688; Nuri Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 26/1 (Temmuz 2012), 289-290; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 5/169,170; Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", 62.

⁶⁵ Hüseyin Samancı, *ez-Zemahşerî'nin hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 10.

⁶⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1/ 315,316; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/20; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 235; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", 291.

⁶⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/317; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", 293.

(ö.150/767)'nin faziletlerine dair *Şakâiku'n-Nu'mân* adlı bir eser kaleme alarak Hanefî fakihleri arasında sayılmış ve “Asrın İmamı” olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca, İbn Şehrâşûb ve bazı Şîî âlimlerin Zemahşerî'den hadis rivayetinde bulunduğu bilinmekte olup, çağdaşı Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî tarafından Hârizm bölgesinde hadis ilmini ihya eden ilk şahsiyet olarak takdim edilmiştir.⁶⁸

2.3. Hocaları

Zemahşerî, ilmî gelişim sürecinde yalnızca bulunduğu çevreyle yetinmemiş, farklı bölgelerdeki âlimleri ziyaret ederek onlardan faydalanmaya çalışmıştır. İlmî seyahatler yaparak çeşitli medreselerde derslere katılmış, ömrü boyunca ilim öğrenme konusunda azimli olmuş ve farklı hocalardan ders alarak kendini geliştirmiştir. Sadece dinî ilimlerle sınırlı kalmayıp dil, edebiyat, mantık ve coğrafya gibi alanlarla da ilgilenmiş, bu sahalarda önemli eserler kaleme almıştır. Bu yönüyle çok yönlü bir âlim olan Zemahşerî'nin yetişmesinde hocalarının katkısı büyüktür.

Zemahşerî'nin bütün hocalarının ismi kaynaklarda açıkça yer almamaktadır. Ancak kaynaklarda ismi geçen bazı hocalar aracılığıyla onun kimlerden ders aldığına dair bilgi edinilebilmektedir. Zemahşerî'nin ders aldığı hocaları şunlardır:

Zemahşerî'ye maddi ve manevi en çok katkıda bulunan hocası Ebû Mudâr Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'dir. Zemahşerî, bu hocasından nahiv ve belagat dersleri konusunda istifade etmiştir.⁶⁹ Bu hocasının dışında Ebu'l-Hasan Ali b. Muzaffer Nisâbü'rî (ö. 493/110)'den edebî ilimler,⁷⁰ Ebû'l-Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî (ö. 540/1145)'den lügat ve edebiyat,⁷¹ Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî, Ebû Sa'd eş-Şakkâni en-Nisâburî (ö. 506/112) ve Ebu'l-Hattâb Nasr b. Ahmed Abdullah b. el-Bâtır (ö. 495/1102)'dan hadis,⁷² Hibetullâh b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdillâh İbnü's-Şecerî (ö. 542/1148)'den dil, şiir, lügat konusunda dersler almıştır.⁷³ Ayrıca hanevî fakîhi olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğanî (ö. 498/1085)'den de

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/20,21; Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 235.

⁶⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/276; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/315,316.

⁷⁰ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/279; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2688.

⁷¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2735-2736; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/20.

⁷² ez-Zemahşerî, *Ruûsu'l-Mesâil*, 39.

⁷³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/324.

Bağdat'a gittiği sırada dersler almıştır.⁷⁴ Bunun haricinde Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) de ders aldığı hocalar arasında yer almaktadır.⁷⁵

2.4. Talebeleri

Zemahşerî, ömrünü ilme vakfetmiş, bu yolda büyük bir gayretle çalışmıştır. Talebe yetiştirme konusunda oldukça seçici davranmış; icâzet verme hususunda ise son derece hassas bir tutum sergilemiştir. Onun ilminden doğrudan istifade eden pek çok kişi olmuş; ders halkalarında yer alan birçok öğrenci kendisinden ilim tahsil etmiştir.

Zemahşerî'nin ilmî mirası, yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Onun doğrudan tedris halkasında yer alan talebelerden biri, Zemahşerî'den Zemahşer'de ders alan yeğeni Ebû Amr Âmir b. el-Hasan el-Semsârî'dir.⁷⁶ Hanefî mezhebine mensup önemli âlimlerden İbnü'l-Mekki Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 568/1172) Zemahşerî'den özellikle Arap dili üzerine dersler almış,⁷⁷ aynı şekilde Hanefî fakihi olan Zeynu'l-Meşâyih Muhammed b. Ebi'l-Kasım Babcûk el-Bakkâlî el-Hârizmî (ö. 562/1167) de ondan hem dil ve i'râb derslerini almış ve hadis ilmini tahsil etmiştir.⁷⁸ Ebû Yusuf Yakûb b. Ali b. Muhammed b. Cafer el-Belhi ise Zemahşerî'den edebiyat ve nahiv dersi alan öğrencileri arasında yer almaktadır.⁷⁹

Mekke emirliği yapan Ali b. İsa b. Hamza b. Vehhâs (ö. 556/1161), Zemahşerî'yi *el-Keşşâf* tefsirini yazma konusunda teşvik etmiş ve Zemahşerî'nin Mekke'de bulunduğu sırada ondan ders almıştır.⁸⁰ Ayrıca Zemahşerî, Ebû Tâhir Ahmed b.

⁷⁴ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Hindistan: Osmanlı Maarif Ercümeni Meclisi, Haydarabat ed-Dekken, 1382/1922), 279,280.

⁷⁵ Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/185-186.

⁷⁶ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât ala inbâhu'n-nuhât*, 3/266.

⁷⁷ Hayrettin b. Mahmut b. Muhammed Ali b. Fâris, ez-Ziriklî ed-Dimeşkî, *el-A'lâm* (Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 1/25.

⁷⁸ Tayyar Altıkulaç, "Bakkâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/544-545.

⁷⁹ el-Hamevi, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2844.

⁸⁰ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât ala inbâhu'n-nuhât*, 3/268.

Muhammed es-Silefi (ö. 576/1180)'ye, Reşidüddîn Vatvât (ö. 573/1178)'a, Ebû Tâhir el-Husûî ve Zeyneb bint. Şi'râ'ya icazet vermiştir.⁸¹

2.5. Eserleri

Zemahşerî Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Nahiv, Lügat, Edebiyat, Aruz, Biyografi, Mantık ve Terâcim (Biyografi) gibi birçok alanda eser vermiştir.⁸² Onun telif etmiş olduğu eserlerin sayısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Hallikân eserinde Zemahşerî'ye nisbet edilen yirmi sekiz eserden söz ederken⁸³ Suyutî bu sayıyı on beşle sınırlandırmıştır.⁸⁴ Buna karşılık el-Hamevî elliye yakın eserinin varlığından söz etmekte;⁸⁵ İsmail Cerrahoğlu ise bu eserlerin sayısını altmış dört olarak zikretmektedir.⁸⁶ Bu farklılık, müellife nispet edilen eserlerin bazı kaynaklarda müstakil, bazılarında ise bir araya getirilmiş hâlde değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Zemahşerî Türkçe ve Farsça'yı çok iyi bildiği halde eserlerini genellikle sonradan öğrendiği Arap diliyle kaleme almıştır.⁸⁷

2.5.1. İslâmî İlimlere Dair Eserleri

Zemahşerî'nin telif faaliyetleri incelendiğinde onun hem islamî ilimler alanında hem de dil, edebiyat ve lügat alanında önemli eserler kaleme aldığı görülmektedir.⁸⁸ İslâmî ilimlere dair eserler arasında en dikkat çeken, aynı zamanda bu çalışmada incelediğimiz ve luğavî yönü ağır basan “*el-Keşşâf*” adlı tefsirdir. Bunun dışında şu eserler de bu alana dair yazılmıştır:

- *Nuketü'l-Arab fî Garibi'l-İ'râb fî'l-Kur'ân*: Garibu'l-Kur'ân'a dair yazdığı eseridir.
- *el-Minhâc fî Usûli'd-Din*: Fıkıh usulüne dair yazdığı eseridir.

⁸¹ Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 235

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/21; Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 236; Yüce, “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”, 295; Yerkazan, *Zemahşerî ve Hadîs*, 8; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/186.

⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân*, 5/168,169.

⁸⁴ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/280.

⁸⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/6291.

⁸⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/318,319.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/21; Yüce, “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”, 295.

⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz.: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/21,22; Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, 236-238; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/318,319; Yerkazan, *Zemahşerî ve Hadîs*, 8-10; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 63-65.

- *Ruûsu'l-Mesâil*: Fıkıh konuları barındıran bir eserdir.
- *Mu'cemu'l-Hudûd* : Fıkıha Dair yazılan bir eserdir.
- *Zalletu'n-Nâşid ve'r-Râid fî'l-Ferâiz*: Ferâiz konusuna dair yazılan bir eserdir.
- *Muhtasaru'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahabe*: Hadis ilmine dair yazılan bir eserdir.
- *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis*: Hadis metinlerinde yer alan anlaşılması zor olan kelimeleri açıklayan bir sözlüktür.
- *Menâsiku'l-Hac*: Hacla ilgili yazdığı eseridir.
- *Şerhu Muhtasaru'l-Kudûrî*

2.5.2. Dil, Edebiyat ve Lügat İle İlgili Eserleri

Zemahşerî'nin dil, edebiyat ve lügat alanında telif ettiği eserlerden bazıları şunlardır:

- *Esâsü'l-Belâğa*: Arapça lügata dair yazılan bir eserdir.
- *Mukaddimetü'l-Edeb*: Arapça bir sözlüktür.
- *el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-Î'râb*: Arapça gramere dair yazılan bir eserdir.
- *Şerhu'l-Mufasssal*
- *el-Unmûzec*: el-Mufasssal adlı kitabın özetidir.
- *el-Muhâccâtu bi'l-Mesâili'n-Nahviyye*: Arapçanın inceliklerini soru-cevap yöntemiyle anlatan bir eserdir.
- *el-Müfred ve'l-Mürekkeb*: Arapça dil bilgisine dair yazılan küçük ebatlı bir eserdir.
- *Mes'eletün fî Kelimetî's-Şehade*: Kelime-i Tevhîd'in nahiv tahlilini yapan bir eserdir.
- *el-Emâlî fî'n-Nahv*: Nahiv ilmine dair yazılmış bir eserdir.
- *Samimu'l-Arabiyye*: Nahivle ilgili bir eserdir.
- *Nevâbigü'l-Kelîm, Etvaku'z-Zeheb*: Şeçme vecizelerden oluşturulmuş bir eserdir.
- *Makamâtu'z-Zemahşerî*: Zemahşerî'nin kendine yazdığı öğütleri içeren bir eserdir.
- *Şerhu Makamâtu'z-Zemahşerî*
- *Rebiu'l-Ebrar ve Nususu'l-Ahyar*: Edebi ve tarihî eserlerden yararlanılarak yazılan bir eserdir.
- *el-Mustaksâ fî Emsâli'l-Arab*: Arap atasözlerinden oluşan bir eserdir.

- *Acebu'l-Aceb fî Şerhi Lâmiyeti'l-Arab*: Cahiliye Dönemi şâirlerinden Şenferâ'nın *Lâmiyetü'l-Arap* adlı kasidesine yazılan bir şerhtir.
- *el-Kıstas fî'l-Aruz*: Aruza dair yazılan bir eserdir.
- *Nuzhetu'l-Muste'nîs*: Hikaye, şiir, edebî metin ve hadislerin bulunduğu bir eserdir.
- *Divânu'z-Zemahşerî*: Zemahşerî'nin şiir kitabıdır.
- *ed-Durru'd-Dâir el-Muntahab fî Kinâyât ve İstiârât ve Teşbihâtî'l-Arab*: Söz sanatlarına dair yazılan bir eserdir.

2.5.3. Sadece İsmen Bilinen Eserleri

Zemahşerî'nin sadece ismen bilinen eserleri de mevcuttur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- *Divânu Hutab*
- *Divânu Resâil*
- *Nesâihu'l-Mulûk*
- *Risâletu'l-Esrar*
- *Aklu'l-Kull*
- *Savâiri'l-Emsal*
- *Ziyâdatu'n-Nusûs*
- *Fusûsu'l-Ahbar*
- *er-Risâletü'l-Mubkiyye*
- *er-Risâletü'n-Nâsiha*
- *Şerhu Ebyati'l-Keşşâf*
- *Tesliyetü'd-Darir*
- *Ziyadât ala'l-Fusûs*
- *el-Muntahabmin Zellati'n-Naşîd*

2.6. el-Keşşâf Tefsiri

Zemahşerî, “*el-Keşşâf ‘an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*” adlı eserini Adliyye fırkasına mensup alimlerin bir tefsir yazması hususundaki ısrarı ve Mekke’de ikamet ettiği sırada Emir Ebu'l-Hasan İbn Vehhâs’ın isteği üzerine 526/1132 yılında yazmaya başlamış, iki yıl içerisinde bu eserini tamamlamıştır. Zemahşerî tefsirini; “Şüphesiz ki dünyada tefsirler sayılmayacak kadar çoktur. Fakat

bunlar arasında hayatım hakkı için Keşşâfım gibisi yoktur. Eğer hidayet istiyorsan onu okumaya devam et. Çünkü cehalet hastalık, Keşşâf ise ilaç gibidir.”⁸⁹ sözleriyle övmüş, eserini iki yılda tamamlama durumunu ise otuz yılda yapılacak işleri iki yılda yapan Hz. Ebû Bekir’e benzetmiş ve bunun Kabe’nin feyiyle alakalı olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰

Zemahşerî’den önceki müfessirler tefsirlerinde ağırlıklı olarak rivâyet yöntemini benimsemişlerdir. Ancak Zemahşerî, el-Keşşâf adlı tefsirinde dirâyet metodunu esas alarak önemli bir farklılık ortaya koymuştur. Her ne kadar ondan önce Ebû Mansûr el-Mâtûridî’nin (ö. 333/944) *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*’ı ve Zeccâc’ın *Me’ânî’l-Kur’ân*’ı gibi dirâyet yöntemini kullanan tefsirler kaleme alınmışsa da *el-Keşşâf* bu yöntemin zirveye ulaştığı ve sistematik bir biçimde uygulandığı eser olarak özel bir konum kazanmıştır.⁹¹

Zemahşerî, eserinin mukaddimesinde Kur’ân’ı tefsir etmenin güçlüğüne dikkat çekmekte; bu zorlu görevi üstlenecek kişinin Arap dili ve belâgatına, özellikle Me’ânî, Beyân ve Bedî gibi belâgat ilimlerine derinlemesine vukûfiyetinin yanı sıra, Kur’ân’ın dilindeki üstünlük ve incelikleri fark edebilecek düzeyde ilmi donanıma, zihnî kabiliyete ve sezgi gücüne sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bu alanda başarı için ciddi bir çalışma disiplininin de zarûri olduğunu ifade etmektedir.⁹²

el-Keşşâf tefsirinde ayetler, dil ve belagat kuralları esas alınmakla birlikte eski Arap şiirinden de yararlanılarak aklın ilkeleri çerçevesinde tefsir edilmekte; kelimelerin mecazî anlamları ince tahlillerle keşfedilmeye çalışılmaktadır. Bununla beraber ayetlerin nüzûl sebepleri üzerinde durularak hem hadis hem de sahabe sözlerine müracaat edilmektedir. Eserde nâsih ve mensûh ayetler belirlenmeye çalışılarak müellifin mensup olduğu Hanefî mezhebine uygun hükümler çıkarılmakla birlikte Şafîî mezhebine ait görüşlere de yer verilmektedir. Ayrıca Mutezile

⁸⁹ Yüce, “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”, 297.

⁹⁰ Ali Özek, “el-Keşşâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/329; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/24; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/324; Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, 70.

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/24; Harun Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 32.

⁹² Özek, “el-Keşşâf”, 329.

mezhebine uygun olan ayetler muhkem, aykırı olanlar ise müteşâbih sayılarak müteşâbihler muhkem ayetler ışığında te'vil edilmektedir.⁹³ Bununla birlikte Zemahşerî eserinde “فَإِنْ قُلْتَ قُلْتُ” / *Sen şöyle dersin ben de şöyle derim.*” şeklinde bir üslûp kullanarak ayetlerde akla takılan muhtemel sorulara bizzat cevap vermektedir.⁹⁴

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri, Kur'ân'ı nahiv ve belagat ilkeleri doğrultusunda yorumlaması, Kur'ân'ın i'caz yönlerini, edebi üstünlüğü ve nazım güzelliğini ortaya koyması, Kur'ân'daki manaları tasvîr ve temsîl yoluyla anlatması gibi özellikleri dolayısıyla birçok müfessir tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Başta Fahreddîn er-Râzî olmak üzere Beyzâvî, Nisâbûrî, Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Ebu's-Suûd Efendi ve Elmalılı Hamdi Yazır gibi sünî müfessirler *el-Keşşâf* tefsirinden faydalanmışlardır. Fakat Mutezile'nin ilkelerine uygun düşen manalara ulaşmak için zahirî mananın terkedilip yersiz te'villere yer vermesi, velîlerin bazı yerlerde Kur'ân'a dayandırılarak ağır şekilde eleştirmesi ve Ehl-i Sünnet'e üstü kapalı bir şekilde ağır ifadeler kullanması sebebiyle İbnu'l-Müneyyir, Kadı İyâz, Ebu'l-Hayyân el-Endelüsî, Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî gibi müellifler tarafından tenkit edilmiştir. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, Zehebî, Tâceddîn es-Subkî ve İbn Hacer el-Askalânî ise Mutezile'ye ait düşüncelerin belagata dair açıklamalar içerisinde ve Kur'ân'ın gölgesinde sunulması sebebiyle *el-Keşşâf*'in okunmasının dahi câiz olmadığını ifade etmişlerdir. Öte yandan İbn Hişâm en-Nahvî de bu eserin nahve ilişkin yanlış tevcîhler ve hatalı tahliller barındırdığını dile getirerek *el-Keşşâf* tefsirini eleştirmiştir.⁹⁵

Alimlerin çoğunluğu *el-Keşşâf* tefsirinde yer alan müşkil ifadelerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve özellikle Ehl-i Sünnet perspektifinden itizâlî görüşlere açıklık getirmek amacıyla, bu tefsir üzerine telhîsler, şerhler, hâşiyeler, ta'likler ve hâmişler kaleme almayı gerekli görmüşlerdir. Bu çalışmalardan en önemli ve meşhur olanları; Muhammed b. Ali el-Ensarî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf*'ı, M.Sıddîk Hasan Han'ın *Hulâsatü'l-Keşşâf*'ı, Kutbeddîn-i Şirâzî, Ahmed b. Hasan Carberdî, Cemaleddîn Aksarâyî, Teftazânî, Seyyid Şerif el-Cürcânî, Sun'ullah Efendi'nin kaleme

⁹³ Özek, “el-Keşşâf”, 329.

⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/26.

⁹⁵ Özek, “el-Keşşâf”, 330.

aldığı *Hâşiye ‘ala’l-Keşşâf* başlıklı çalışmaları, İbn Müneyyir’in *el-İntisâf mine’l-Keşşâf*’ı, Takiyyüddîn es-Sübkî’nin *Sebebü’l-İnkifâf an İkrâi’l- Keşşâf*’ı, İbn Hacer el-Askallânî’nin *el-Kâfi’ş-şâf fî tâhrîci ehâdîsi’l-Keşşâf*’ı, Hıdır b. Abdullah el-Mevsılî’nin *el-Îsâf bi şerhi ebyâti’l-Keşşâf*’ı ve Muhammed b. Tayyib el-Fâsî ile Muhibbüddîn Efendi’nin *Şerhu şevâhidi’l-Keşşâf* adlı eserleridir.⁹⁶

⁹⁶ Özek, “el-Keşşâf”, 330.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİSÂ SÛRESİNİN NÜZÛLÜ, KONUSU VE İ'RÂBİ

3.1. Nüzûlü

Nisâ sûresi genel kabule göre Medine döneminde inen bir sûredir. Mushaftaki yerine göre dördüncü, nüzûl sırasına göre doksan ikinci sırada olup Mümtehine sûresinden sonra, Zilzâl sûresinden önce nâzil olmuştur. Ayet sayısı Mekke, Medine ve Basra halkına göre yüz yetmiş beş, Kûfe halkına göre yüz yetmiş altı, Şam halkına göre ise yüz yetmiş yedidir. Sûrenin, hicretin beş veya altıncı yılında gerçekleşen Müreysî Gazvesi sırasında farz kılınan teyemmüm ile ilgili ayeti içermesi sebebiyle bu yıllar arasında indiği kabul edilmektedir. Ayrıca Nisâ sûresinin yüz yetmiş altıncı ayetinin, Kur'ân-ı Kerîm'in son inen ayeti olması ve bunun Nisâ sûresine eklenmesi göz önüne alındığında, bu sûrenin uzun bir zaman diliminde nüzûl olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷ Sûre, adını birçok ayette geçen “nisâ (kadınlar)” kelimesinden almıştır. Kadınlarla ilgili konuları ihtiva eden ve “sûretü'n-Nisâ es-suğrâ” olarak ifade edilen Talâk sûresinden ayrılması için de kendisine “sûretü'n-Nisâ el-kübrâ” ismi verilmiştir.⁹⁸

Nisâ sûresinin hicret sırasında veya Mekke'de nâzil olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin sebebi sûrenin başındaki “Ey insanlar” hitabıdır. Fakat bu ve buna benzer hitaplar Medenî sûrelerin birçoğunda yer almakla beraber buradaki hitap ile sadece Medine halkı kastedilmemektedir. Ayrıca bu hitaptan dolayı da Mekkî bir sûre olduğu söylenemez. Çünkü Nisâ sûresi, Müslümanların Medine'ye yerleşip hayat şartlarının düzene girmesi ve düşmanlarından emin olmalarına dair hükümleri içermektedir.⁹⁹

⁹⁷ Muhammed Tâhir İbn Âşur, *Tefsîru't-tahrîr vet-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984), 1/211-213; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Umut Matbaası, ts.), 2/493; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Se'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. İmam Ebî Muhammed b. Âşûr (Beyrut-Lübnan: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1422/2002), 3/241; Hayreddin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 1/761; Seyyit Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan vd. (Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991), 2/305.

⁹⁸ M. Kamil Yaşaroğlu, “Nisâ Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/137.

⁹⁹ İbn Âşur, *Tefsîru't-tahrîr vet-tenvîr*, 1/212; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed B. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-mısriyye, 1384/1964), 5/1; Seyfeddin Keskin, *Nisa Sûresi Bağlamında Müslüman*

3.2. Konusu

Nisâ sûresini bir giriş, üç bölüm üzerinden incelemek mümkündür. On ayetten oluşan giriş kısmı, insanların nasıl var edildiğini açıklayıp Allah'tan korkmayı ihtar eden şu ayetle başlar: *“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”*¹⁰⁰ Bu önemli hatırlatmadan sonra özellikle İslamiyet gelmeden önce Cahiliye döneminde yetimlerin haklarına riâyet edilmediğine temas edilmekte ve onların mallarının yenmemesi konusunda uyarıda bulunmaktadır. Ayrıca adil davranmak şartıyla birden çok kadınla evlilik yapmanın da caiz olduğu belirtilmektedir. Yine evlilik sırasında kadınların tabii haklarından olan mehirlerinin kendilerine verilmesinden bahsedilmekte ve hayatımızda önemli bir yere sahip olan mallarımızı korumamız gerektiği hususuna değinilmektedir.¹⁰¹

Nisâ sûresinin on birinci ayetinden kırk üçüncü ayetine kadar olan birinci bölümünde öncelikle miras hükümleri ele alınmaktadır. Ölen kişinin geride bıraktığı akrabalarına, mallarının nasıl ve hangi ölçülerde paylaştırılacağı bütün teferruatıyla beyan edilmektedir. Bundan sonraki ayette toplumun en büyük problemlerinden olan zinâ meselesi ele alınmakta ve bu eylemin haram olduğu bildirilmektedir. Ayrıca insan neslinin devamı ve toplumun varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için evlilik kurumundan bahsedilerek kendileriyle evlenilmesi haram olan kadınlar ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Ardından ticaret gibi meşru yolların dışında başkalarının mallarının zimmete geçirilmemesi hususunda uyarıda bulunmaktadır. Yine kadınlara erkeklerin kendilerine has üstünlüklerinin bulunduğu, ancak geçimin sağlanması olmak üzere aileden sorumlu olan erkeğin aile reisi olduğu üzerinde

Kimliğin İnşası (Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 30,31.

¹⁰⁰ Nisâ: 4/1.

¹⁰¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin-Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 2/433; Yaşaroğlu, “Nisâ Sûresi”, 137.

durulmakla beraber, eşler arasındaki geçimsizliğin giderilme yöntemlerine değinilmektedir. Birinci bölüm namaza dair çeşitli meselelerle son bulmaktadır.¹⁰²

Sûrenin kırk dördüncü ayetinden yüz yirmi altıncı ayetine kadar olan ikinci bölümünde, kendilerine kitap verilen Yahudilerin tutum ve davranışları ele alınmaktadır. Bu bölümde, Yahudilerin hem kendi kutsal metinlerine yönelmeleri hem de Medine toplumundaki gelişmeleri dikkatle gözlemlemeleri hâlinde hakikati açıkça fark edebilecekleri ifade edilmektedir. Ancak buna rağmen, bildikleri gerçeği bile bile bâtılı hakka tercih ettikleri ve bu tutumlarıyla inkârcı bir tavır sergiledikleri vurgulanmaktadır. Münafıkların çelişkili davranışlarına da yer verildikten sonra, hicrete gücü yetmeyip Mekke’de zalimlerin arasında kalan çaresiz erkekler, kadınlar ve çocuklar üzerinde durulmakta ve bu konuda çaba göstermenin önemine vurgu yapılmaktadır. Bu bölüm, savaş hükümleri hakkında açıklamalar ile devam etmekte; münafıklara, müşriklere ve ehl-i kitaba yöneltilen eleştirilerle, samimi bir şekilde iman edip salih amel işleyenlerin övülmesi ve müjdelenmesi ile son bulmaktadır.¹⁰³

Sûrenin yüz yirmi yedi ila yüz yetmiş altıncı ayetleri arasındaki son bölümünde ise yetimlere, küçük çocuklara ve kadınlara adaletli bir şekilde muamele edilmesi gerektiği vurgulanmakla birlikte eşler arasındaki sorunların barış yoluyla çözülmesi önerilmekte ve bunun mümkün olmaması durumunda ayrılığın da caiz olduğu ifade edilmektedir. Birden fazla kadınla evlilikte, eşlerden birine tam anlamıyla bağlı olunup diğerlerinin ise ihmale uğramaması gerektiği belirtilmektedir. Böylece Allah’a bağlanma, hakim ve şahit olarak adaletten ayrılmama, inanç esaslarına sıkı bir şekilde bağlı olmanın önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca Yahudi ve Hristiyanların durumu üzerinde de durulmaktadır. Hz. Peygambere hitap edilerek Hz. Nuh’tan günümüze kadar gönderilen peygamberler gibi kendisine de vahiy verildiği, bu elçilerin insanların kurtuluşu için birer uyarıcı ve müjdeci oldukları ifade edilmektedir. Bu durumda insanların, Allah’a karşı bir mazeretlerinin kalmadığı bildirilmektedir. Buna rağmen inkar yoluna sapan ve başkalarını da sapıranların ebedî felakete maruz

¹⁰² Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2/434; Yaşaroğlu, “Nisâ Sûresi”, 137; Ebu’l A’lâ el-Mevdûî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 1/322; Melek Erdoğan, *Toplumsal Hayatla İlgili Sunduğu Mesajlar Açısından Nisâ Sûresi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 6.

¹⁰³ Yaşaroğlu, “Nisâ Sûresi”, 137.

kalacakları haber verilir. Daha sonra Hristiyanlara hitap edilerek dinde aşırılığa kaçmamaları ve teslis inancından vazgeçmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Başta Ehl-i Kitap olmak üzere tüm insanların son peygambere ve son kitaba inanmaları emredilir. Sûre, miras hukukunu ele alan bir ayetle son bulur.¹⁰⁴

3.3. el-Keşşâf Tefsirinde Nisâ Sûresinin İ'râbı

Bu bölümde, Nisâ sûresindeki bazı ayetlerin, Zemahşerî'nin el-Keşşâf adlı eserinde ele alınan i'râb farklılıklarına ve sadece bu farklı i'râb vecihlerinin bulunduğu ifadelerin anlama yansımalarına değinilecektir. Ayrıca bu konuda diğer müfessirlerin de görüşlerinden yararlanarak konu daha açık bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte Nisâ Sûresi'ndeki ayetler i'râb açısından ele alınırken, suredeki tematik bütünlük dikkate alınarak ayetler belirli konu başlıkları altında gruplandırılacak ve her bölüm kendi bağlamı içinde ayrıntılı biçimde incelenecektir.

3.3.1. Nisâ Sûresinin 1-10. Ayetlerinin İ'râb Açısından Tahlîli

Nisâ Sûresi 1. Ayet

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا تَسْلَوْنَ إِلَيْهَا وَتَقْوَىٰ إِلَىٰ رَبِّهَا أَلَا تَتَّقُونَ﴾
﴿الَّذِي تَسْتَعِينُونَ بِهِ وَإِلَىٰ رُحُومِهِمْ إِنْ أَلَّا كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبٌ﴾

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”

Bu ayette geçen ﴿وَوَخَّلَىٰ مِنْهَا زَوْجَهَا﴾ “Eşini de ondan yaratan” cümlesinin nereye atfedileceği konusunda Zemahşerî, iki ihtimal öne sürmüştür. Bunlardan ilki mahzûf bir ifadeye atfedilme ihtimalidir. Buna göre cümle “فَسَوْجِدَ لَهُ أَنْ تَسْلُوا وَابْتَغُوا لَهُ وَخَلَقَ” “Sizi inşâ ettiği ya da yaratmaya kendisinden başladığı bir tek candan yarattı, ondan da eşini yarattı.” ifadesinin hazfedilme sebebi cümlenin akışının bu ifadeyi açıklıyor olmasıdır. İkinci ihtimal ise ﴿وَوَخَّلَىٰ مِنْهَا زَوْجَهَا﴾ “Ondan da eşini yarattı.” ifadesinin ‘خَلَقَ’ (Sizi yarattı.) ifadesine atfedilmesidir. “هَـالِكٌ النَّاسُ” (Ey

İnsanlar!) ifadesinde hitap, Peygamberimizin kendilerine gönderildiği Kureyş’e

¹⁰⁴ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, çev. Sadrettin Gümüş-Nedim Yılmaz (İstanbul: Ensar Vakfı İz Yayıncılık, 2003), 1/479; Yaşaroğlu, “Nisâ Sûresi”, 137-138.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 10.

mecrûr olarak geçen “به” kelimesinin mahalline atfedilmesidir. İbn Mes‘ûd’un (r.a) (ö.32/653), “تَسَاءُلُونَ بِهٖ وَلَئِنْ رَأَوْهُمُ فَقَالُوا شَوْهًا مُّبِينًا” (Allah adına ve akrabalık bağları hatırına istersiniz.’ şeklindeki kullanımı bunu desteklemektedir. Yine “مَرُّ زَيْدٍ دَوَّعَ مَرًّا” (Zeyd’e ve Amr’a uğradım.) cümlesinde de benzer bir kullanım bulunmaktadır. Bu durumda ‘لَزِمَ’ kelimesi, ‘به’ lafzındaki zamire atfedilerek ‘ب’ harf-i ceri tekrar zikredilmemiştir. Fakat bu kullanım doğru değildir. Çünkü ‘ب’ harf-i cerine bitişik muttasıl bir zamir olduğundan câr ve mecrûr, tek bir ifade olarak ele alınabilir. Örneğin “مَرُّ زَيْدٍ بِهٖ” (Ona ve Zeyd’e uğradım) ve “هَٰذَا غُلَامٌ لَّهُمْ زَيْدٌ” (Bu onun ve Zeyd’in oğludur.) cümlelerinde kelime ile zamir arasındaki irtibat çok güçlüdür. İrtibatın da kuvvetli olabilmesi için âmil tekrarlanmalıdır. Aksi halde yapılan atıf, kelimenin parçasına yapılacağı için, bu kullanımı geçersiz hale getirir. Dolayısıyla ifade “مَرُّ زَيْدٍ بِهٖ” ve “هَٰذَا غُلَامٌ لَّهُمْ زَيْدٌ” şeklinde olmalıdır. ‘لَزِمَ’ kelimesinin başında harf-i cer tekrar edilmediğinden, aradaki irtibat güçlü değildir. Kırâatin de caiz olabilmesi için harf-i cerin mukadder olduğu kabul edilmelidir. Merfû yani ‘لَزِمَ حَامٌ’ şeklinde de okunabilmektedir. Böyle okunduğunda ise bu kelime, mahzûf bir haberin mübtedâsı olmakta ve “ولزم حَامٌ كَذَلِكُ” ‘Akrabalık bağları da böyledir.’ yani “Akrabalık bağları da koparılmasından sakınılması gereken şeylerdendir.” anlamını ifade etmektedir.¹¹⁰

Nisâ Sûresi 2. Ayet

﴿ هَاتُوا إِلَيَّ أَمْوَالَهُمْ وَلَتَبْءَلُوا الْحَبِيثَ بَالٍ طَٰيِبٍ ۖ وَلَئِنْ تَأْكُلُوْا أَمْوَالَهُمْ إِيَّاهُ أَمْوَالُكُمْ ۖ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا ﴾

“Yetimlere mallarını verin. Temizi pis olanla (helâli haramla) değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahdır.”

Zemahşerî, ayette geçen “لَيَتَلَمَّى” kelimesini ele alarak bu kelimenin çoğul halinin neden böyle kullanıldığını izah etmeye çalışmıştır. ‘مَرِيضٌ’ kelimesi de tıpkı ‘مَرِيضٌ’ kelimesi gibi “فَدَعِيلٌ” veznindedir. ‘مَرِيضٌ’ lafzının çoğulu ‘مَرَضٌ’ olarak gelmekte iken ‘مَرِيضٌ’ kelimesinin çoğulu ‘مَرَضٌ’ olarak değil de ‘مَرَضٌ’ olarak ifade edilmiş, bunu da Zemahşerî, iki ihtimal üzerinden değerlendirmiştir: İlki, ‘مَرَضٌ / أَسْرَى’ kelimesinde olduğu gibi ‘مَرَضٌ / مَرَضٌ’ lafzı da “فَدَعِيلٌ” vezninde gelmektedir. Çünkü yetimlik de esirlik gibi felaket ve acıları bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlam özelliğine sahip

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/10,12; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 199,200; Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-Ukberî, *et-Tıbyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvi (by, ts.), 1/327,328.

kelimeler genellikle “ف ع لى” vezninde gelmekte ve “ف ط لى” şeklindeki çoğul kullanımından dolayı, “أى س رى” kelimesinde olduğu gibi “يى لى” kelimesi de aynı şekilde çoğul yapılmıştır. İkincisi ise ‘صا حب’ , ‘رس’ , ‘ل رس’ kelimeleri ile ‘يى لى’ kelimesi de ‘تم’ ‘ف وا رس’ , ‘ص وا حب’ , ‘ف ط لى’ kalıbına uygun bir halde, ‘ف وا رس’ , ‘ص وا حب’ kelimelerinin çoğul hali gibi ‘يى لى’ şeklinde çoğul yapılmıştır. Daha sonra kalb yoluyla son iki harfin yer değiştirmesi neticesinde kelime ‘يى لى’ şeklini almıştır.¹¹¹

“وَلَّيْتُمْ بَنَاتِي” ifadesini âlimlerin çoğunluğu, aslındaki gibi iki ‘ت’ harfi ile okumayı tercih etmişlerdir. Bu okuyuş haricinde kolaylık olması sebebiyle iki ‘ت’ harfinden biri düşürülerek “وَلَّيْتُمْ بَنَاتِي” şeklinde de okunmasının caiz olduğu ifade edilmiştir.¹¹² Zemahşerî’ye göre ise bu ifade “وَلَّيْتُمْ بَنَاتِي” ‘Değiştirmeye kalkmayın.’ anlamında olup ‘فعل’ ‘ت’ vezninin ‘ل م ت ف عال’ anlamını içermektedir. ‘ت عجل’ (acele etme) kelimesinin ‘ل م ت ف عال’ (acele isteme) ve ‘تأخر’ (geç kalma) kelimesinin ‘ل م ت ف عال’ (geciktirmek isteme) anlamında kullanılması buradaki durumu desteklemektedir.¹¹³ Ayrıca Hemedânî de eserinde, “وَلَّيْتُمْ بَنَاتِي” ifadesinin “وَلَّيْتُمْ بَنَاتِي” anlamında kullanıldığına yer vermektedir.¹¹⁴

Nisâ Sûresi 3. Ayet

﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّ أَنْ تَفْسُدُوا فِي الْبَنَاتِ هُنَّ فَانِكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنْ آلِ نِسَاءٍ مَثَ هُنَّ وَثَّ هَلَتْ وَرُبَاعَ ۚ فَلَنْ خِفْتُمْ أَلَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۚ هَٰذَا ذِى الْحَرِّ أَلَّ تَعُولُوا ۚ﴾

“Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız, o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur.”

Ayet-i kerîme’de geçen “أَلَّ تَفْسُدُوا” ifadesi, Zemahşerî’nin de içinde bulunduğu çoğunluğa göre ‘ت’ harfinin dammeli şekilde okunması üzerinedir. Bu okuyuşta kelime, “أَلَّ تَفْسُدُوا” fiilinden gelmekte ve “adil olmamaktan korkarsanız”

anlamını ifade etmektedir. ﴿إِنْ أَلَّ يَدْخُبْ أَلَّ تَقْسُدُوا﴾ “Şüphesiz ki Allah adaletli olanları

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/14.

¹¹² el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/201.

¹¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/18.

¹¹⁴ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/202.

sever.”¹¹⁵ ayetinde geçen ‘لَمْ يَكُنْ دَسْطُونٌ’ kelimesine “adil olmak” anlamının verilmesi, buradaki kullanımı desteklemektedir. İbrahim en-Nehâî’nin de içinde bulunduğu bazı okuyucular ise bu kelimeyi ‘ت’ harfinin fethası ile okuyup başındaki ‘ل’ harfini de zâid kabul etmektedir. Buna göre kelime, “قَسَطَ-قَسَطًا” fiilinden gelmekte ve “onlara zulmetmiş olacağınızdan korkarsanız” şeklinde bir anlam kazanmaktadır. “Zâlimlere gelince, onlar cehennemden yakıtı olacaklardır.”¹¹⁶ ayetindeki ‘لَمْ يَكُنْ دَسْطُونٌ’ ifadesinin “zalimler” olarak tercüme edilmesi de bu kullanımı destekler niteliktedir.¹¹⁷

Zemahşerî’ye göre “مَا طَابَ” ifadesindeki ‘مَا’ ism-i mevsûlu, kadınların kendisini değil, daha çok kadınlık özelliğini belirtmek için gelmiştir. Burada Zemahşerî, ism-i mevsûlun ne anlama geldiğini ifade ettikten sonra detaylı bir açıklamada bulunmamaktadır.¹¹⁸ Fakat dile dair yazılan birtakım tefsir kitaplarında müellifler, ‘مَا’ ism-i mevsûlünün ‘مَنْ’ anlamında kullanıldığı konusunda fikir birliği içerisinde olmalarının yanında üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan ilki; ‘مَا’ ism-i mevsûlünün akıl sahibi kimseleri kast ettiği düşüncesidir. Çünkü “مَا طَابَ” ifadesi,

onlardan iyi olanları ifade etmektedir. İkinci görüş; ‘مَا’ nın nitelik belirten belirsiz bir isim olduğu fikridir. Bu durumda anlam, “وَعَدَا يَطِيبُ الْكَمْ” Ohalde iyi olan bir türle evlenin veya size güzel gelen bir sayıyla evlenin.” şeklinde olmaktadır. Son görüş ise Ferrâ’nın ‘مَا’ yı mastar olarak ele almasıdır. Buradaki anlam ise şu şekilde olur: “وَعَدَا يَطِيبُ الْكَمْ” “Onlardan iyi olanla yani helal olanıyla evlenin.”¹¹⁹ Fakat Nehhâs, bu ihtimalin uzak bir ihtimal olduğunu ve caiz olmadığını ifade eder.¹²⁰

¹¹⁵ el-Hucurât 49/9.

¹¹⁶ el-Cin 72/15.

¹¹⁷ Zekeriyâ bin Muhammed bin Ahmed bin Zekeriyâ el-Ensârî, *Îrâbu'l-Kur'ân'il-Azîm el-Mesned li Zekeriyâ el-Ensârî*, thk. Mûsa Ali Mûsa Mes'ûd (Kâhire Üniversitesi Dâru'l-Ulûm Fakültesi, 1421/2001), 219; Muhammed Ali Taha ed-Dürre, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Îrâbuhû ve beyânuhû* (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009), 2/365; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/22.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/22

¹¹⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ bin Ziyâd bin Abdullah bin Manzûr ed-Deylemî el-Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuûf en-Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr-Abdulfettah İsmâil eş-Şelebî (Mısır: Daru'l-Mısriyye, ts.), 1/253.

¹²⁰ en-Nehhâs, *Îrâbu'l-Kur'ân*, 1/199.

“مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ” “İkişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder” ifadesi, sayma sayılarının dönüştürülmüş halidir ve birbirinin tekrarı ile oluşturulmuş üleştirme sayılarından. Sîgalarının değiştirilmesi ve birbirini tekrar etmeleri dolayısıyla bu ifadeler gayr-ı munsarîf kabul edilmektedirler. “اِثْنَيْنِ اِثْنَيْنِ” kelimesi, ‘مَثْنَى’ şeklinde, “ثَلَاثَ ثَلَاثَ” kelimesi ‘ثُلَاثَ’ şeklinde, “اَرْبَعَةَ اَرْبَعَةَ” kelimesi ise ‘رُبَاعَ’ şeklinde kullanılmıştır.¹²¹ Zemahşerî bunları, “مَا طَبَّ لَكَ” ifadesinin ‘hâl’i olarak kabul etmekte ve cümlede nasb konumunda olduklarını ifade etmektedir. Buna göre ayet, “Size helal-i hoş olan kadınlarla, sayıyla sayılmış oldukları halde ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder evlenin.” şeklinde bir anlam kazanır. Hemedânî, Ukberî ve Nehhâs; Zemahşerî ثَلَاثَ ثُلَاثَ وَرُبَاعَ ifadesinin ‘مَا’ ism-i mevsûlünün hâli olma durumunu dile getirmekle birlikte, bu ifadenin bedel olabilme ihtimalini de eklemektedirler. Yine bedel olarak kabul edildiğinde de cümlede nasb konumunda olacağını ifade etmektedirler.¹²² Fakat Mekkî b. Ebî Tâlib eserinde, bu ihtimallerden sadece bedel olma durumunu ele almaktadır.¹²³

“فَوَاحِدَةً” kelimesi, çoğunluğa göre fethalı bir şekilde okunmaktadır. Bu okuyuşta anlam; “لَا تَكُونُوا طَبَّ” “Biriyle evlenin.” şeklinde olup “لَا تَكُونُوا طَبَّ” “Hoşunuza gidenle evlenin.” ifadesine işaret etmektedir. Kâ’kâ ve E’râc’ın içinde bulunduğu diğer kesime göre ise bu kelime ‘فَوَاحِدَةً’ olarak ref halinde de okunabilmektedir. Böyle okunduğunda kelime, mübtedâsı hazfedilmiş bir haber konumunda olmaktadır. İfadenin anlamı ise “فَوَاحِدَةً تَكُونُ فِي أَوْحَدِكَ” “Bir tane yeterlidir ya da tam tersine, yeterli olan bir tanedir.” veya “فَلَمْ تَكُونُوا حَةً وَاحِدَةً” “Evlilikte bir tane yeterlidir.” şeklinde olmaktadır. Ayrıca bunun haricinde “فَوَاحِدَةً تَكُونُ” “Bir tane yeter.” olarak fiil halinde de kullanılabilir.¹²⁴

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/22; İsmâil bin Muhammed bin el-Fadl bin Ali el-Kuraşî et-Tâlihî et-Teymî el-Esbehânî, *İ’râbi’l-Kur’ân* (Riyad: Kral Fahd Ulusal Kütüphane Kataloğu, 1415/1995), 87; 2/22; el-Hemedânî, *Kitâbu’l-ferîd fî i’râbi’l-Kur’ânî’l-mecîd*, 2/204.

¹²² el-Hemedânî, *Kitâbu’l-ferîd fî i’râbi’l-Kur’ânî’l-mecîd*, 2/203; el-Ukberî, *et-Tıbyân fî i’râbi’l-Kur’ân*, 1/328; en-Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/199.

¹²³ Ebû Muhammed Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i’râbi’l-Kur’ân*, thk. Hatem Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1405), 1/189.

¹²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/24; el-Hemedânî, *Kitâbu’l-ferîd fî i’râbi’l-Kur’ânî’l-mecîd*, 2/206; en-Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/199.

Nisâ Sûresi 4. Ayet

﴿وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنَّىٰ أَلَا مَرِيءٌ﴾

“Kadınlara mehirlerini seve seve verin. Şayet gönül hoşnutluğu ile size ondan herhangi bir şey bağışlarsa, onu da afiyetle yiyin.”

Ayette geçen “نَحْلَةً” kelimesi, Zemahşerî’ye göre üç farklı şekilde i’râb edilmiştir. Bunlardan ilki mef’ûlün mutlak olma durumudur. Çünkü bu kelime ‘أتوا’ fiilinin mastarı olan ‘إِي تاء’ kelimesi gibi vermek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla anlam; ﴿وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا﴾ ‘Kadınlara mehirlerini gönül hoşluğuyla verin.’ şeklinde olmaktadır. İkincisi ‘نَحْلَةً’ kelimesinin ‘hâl’ olma durumudur. Bu kelime iki ayrı şekilde ‘hâl’ olabilir. İlk olarak ‘أتوا’ fiilindeki zamirin ‘hâl’i olma ihtimalidir.

Böylece mana şu şekilde olur: ﴿وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا﴾ ‘Kadınlara mehirlerini seve seve, gönlünüz hoş olarak verin.’ İkinci ihtimal ise “صَدُقَاتٍ / mehir” kelimesinden ‘hâl’ olma durumudur. Buna göre mana; ﴿وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا﴾ ‘Kadınlara mehirlerini gönül hoşluğuyla verilmiş olarak verin.’ şeklinde olmaktadır. Hemedânî ve Ukberî de ayetteki “نَحْلَةً” kelimesini kendi eserlerinde mastar (mef’ûlün mutlak) ve hâl olarak ele almaktadır.¹²⁵ Zemahşerî’nin ‘نَحْلَةً’ kelimesi için üzerinde durduğu son i’râb şekli, mef’ûlün lieclihtir. Bu durumda kelime, “دِينًا / dindarlık” anlamını taşımakta ve ayet: ﴿وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا﴾ ‘Kadınlara mehirlerini dindarlığın bir gereği olduğu için verin.’ anlamına gelmektedir. Ayrıca burada ‘نَحْلَةً’ kelimesinin, “صَدُقَاتٍ / mehir” kelimesine ‘hâl’ olma durumu caiz olup mana şöyledir: “وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا” ‘Onlara mehirlerini Allah’ın koyduğu, farz kıldığı bir din(yasa) olarak verin.’ Buradaki hitap ya evli erkeklere ya da velileredir. Bu son i’râb yorumu, Zemahşerî ve De’âs tarafından ele alınmış ve açıklığa kavuşturulmuştur.¹²⁶

“نَفْسًا” kelimesi, temyiz olduğu için nasb konumundadır. Buna göre cümlelerin manası şu şekilde olmaktadır: ﴿وَهَاتُوا آلَ نِسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نَزْلًا﴾ (Eğer bundan memnunsanız...) Zemahşerî buna ek olarak bir de ‘نَفْسًا’ kelimesinin tekil gelme sebebini ele almakta ve

¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/28; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/208; el-Ukberî, *et-Tıbyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/329.

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/28; Ahmed Abdud-De'âs vd., *İ'râbu'l-Kur'ân li-De'âs* (Şam: Dâru'l-munîr ve Dâru'l-farâbî, 1425), 1/184.

kast edilenin tek tek her kadın değil de kadınlık özelliği olması dolayısıyla tekil kullanıldığını ifade etmektedir.¹²⁷

Son olarak Zemahşerî, ayetin sonunda geçen “هَٰئِنَّا مَرِيَّٰ” ifadelerini ele almakta ve bu iki kelimeyi farklı şekillerde i’râb etmektedir. İlk olarak mef’ûlün mutlakın sıfatı olma ihtimalini değerlendirerek ‘فُكِّلُوْهُ’ fiiline delalet eden ‘كَلَا’ ‘ل’ mastarı kullanılmakta ve ifade, “هَٰئِنَّا مَرِيَّٰ” “Afıyetle, hoşnutlukla yiğın.” şeklinde olmaktadır. İkinci ihtimal, bu iki kelimenin “فُكِّلُوْهُ” ifadesinde geçen ‘ه’ zamirinin ‘hâl’i olma durumu olarak “هَٰئِنَّا مَرِيَّٰ” “Afıyetle ve hoşnut olmuş halde yiğın.” şeklinde zikredilmesidir. Son olarak bir de bu kelimelerin iki mef’ûlün mutlak yerine kullanılan sıfat olarak “هَٰئِنَّا مَرِيَّٰ” şeklinde olmaktadır.¹²⁸ Zemahşerî gibi diğer müellifler de bu kelimeleri aynı şekilde ele alıp değerlendirmişlerdir.¹²⁹

Nisâ Sûresi 6. Ayet

﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ هَٰئِنْتُمْ مِنْهُمْ رُّشٌ إِذَا قَادَقْتُمْ أَوَّالَهُمْ ۖ وَلَوْ تَكْلُوهَ ۖ إِنْ أَرَأَيْتُمْ أَن يُكْبَرُوا ۖ وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ ۖ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ ۚ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ ۚ وَكَذَٰلِكَ نُنْذِرُ الْبَٰلِغِينَ﴾

“Yetimleri deneyin. Evlenme çağına (buluğa) erdiklerinde, eğer reşid olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (ve mallarını geri alacaklar) diye israf ederek ve aceleye getirerek mallarını yemeyin. (Velilerden) kim zengin ise (yetim malından yemeğe) tenezzül etmesin. Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin. Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.”

Ayette geçen ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا﴾ ifadesindeki ‘حَتَّىٰ’, amel etmeyen ve cümleye ‘-e kadar’ anlamını vermek için dahil olan bir edattır.¹³⁰ Zemahşerî’ye göre bu edattan sonra gelen cümle, şart cümlesidir. Çünkü ‘لَا’ şart anlamını içermektedir. Şartın fiili

“فَإِنْ أَرَأَيْتُمْ أَن يُكْبَرُوا” ifadesidir. “نِكَاحِ” ifadesidir. “بَلَغُوا” ifadesidir. “نِكَاحِ” ifadesidir.

¹²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/30; İbrahim bin Sarî bin Sehl Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân ve i‘râbuhû*, thk. Abdu’l-Celîl Abdu Şelbî (Beyrut: Âlimu’l-Kutub, 1408/1988), 2/12.

¹²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/34.

¹²⁹ Detaylı bilgi için bkz.: el-Hemedânî, *Kitâbu’l-ferîd fi i‘râbi’l-Kur‘âni’l-mecîd*, 2/209; ed-De‘âs vd., *İ‘râbu’l-Kur‘ân li-De‘âs*, 1/184; Nehhâs, *İ‘râbu’l-Kur‘ân*, 1/200; Ukberî, *et-Tıbyân fi i‘râbi’l-Kur‘ân*, 1/329.

¹³⁰ Ukberî, *et-Tıbyân fi i‘râbi’l-Kur‘ân*, 1/331.

‘مَهْ قَلَّ مَوْكُتْرٌ’ ‘Az olsun çok olsun’ ifadesi, Zemahşerî, Hemedânî ve Muhyiddîn Dervîş’e göre ‘مَمَّا تَرَكَ’ ‘bıraktıkları malda’ ifadesindeki âmîlin yani ‘مَنْ’ harf-i cerinin tekrarı ile bedeldir.¹³⁶ Ukberî buna ek olarak bir de ‘مَهْ قَلَّ مَوْكُتْرٌ’ ifadesinin ‘مَهْ قَلَّ مَوْكُتْرٌ’ fiilindeki müstetir (هو) zamirinin ‘hâl’i olması durumunu ele almaktadır. Buna göre anlam; ‘مَمَّا تَرَكَ مَوْكُتْرٌ قَلَّ مَوْكُتْرٌ’ ‘Az, çok veya sabit olarak bıraktıkları şeylerden’ şeklinde olmaktadır.¹³⁷

‘مَنْ صَيَّيَا مَوْكُتْرٌ’ ‘ayrılmış bir pay’ ifadesini Zemahşerî iki şekilde ele almaktadır. Birincisi ‘ihtisâs’ olması sebebiyle mansup olmasıdır. Bu durumda anlam; ‘مَنْ صَيَّيَا مَوْكُتْرٌ’ ‘Akrabanın mutlaka alması gereken, hiçbirinin tekeline alamayacağı, belirlenmiş, kesin bir pay olarak.’ şeklinde olmaktadır.

Hemedânî de aynı şekilde ifadenin ‘ihtisâs’ anlamında olabilme ihtimalini dile getirmektedir.¹³⁸ Fakat Muhyiddîn Dervîş, bu ifadenin ‘ihtisâs’ olarak ele alınmasına gerek olmadığını ifade etmektedir.¹³⁹ Zemahşerî, ikinci olarak ifadenin ‘mef’ûlün mutlak’ olma durumunu ele almakta ve bundan dolayı kelimenin mansup olduğunu ifade etmektedir. Buna, ‘مَنْ صَيَّيَا مَوْكُتْرٌ’ ‘Allah tarafından konulmuş bir fârıza olarak’ ifadesini örnek olarak vermektedir. Bu durumda ifade, ‘مَنْ صَيَّيَا مَوْكُتْرٌ’ ‘Takdir edilmiş bir pay’¹⁴⁰ şeklinde olmaktadır. Muhyiddîn Dervîş, Mekkî bin Ebî Tâlib ve Zeccâc, bu ifadenin bir de ‘hâl’ olma ihtimalini değerlendirmişlerdir.¹⁴¹ De‘âs ise bu iki kelimeyi ayrı ayrı ele almakta ve ‘مَنْ صَيَّيَا’ ifadesinin ‘mef’ûlün mutlak’ ya da ‘hal’; ‘مَنْ صَيَّيَا’ kelimesinin ise onun sıfatı olduğunu zikretmektedir.¹⁴²

Nisâ Sûresi 9. Ayet

﴿وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرْكُوهُم مِّنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ إِذَا ضَعُفُوا أَوْ أَثَابُوا فَأُولَٰئِكَ أَطْرَفٌ ۚ أَتَىٰ عَلَى الْإِنسَانِ أَعْيُنًا عَمِيًّا ۚ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾

¹³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/46; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/213; Muhyiddîn bin Ahmed Mustafa Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânühû*, (Suriye-Humus: Dâr'ul-irşâd, Beyrut-Şam: Dâru ibn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1415), 2/164.

¹³⁷ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/332.

¹³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/46; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/213.

¹³⁹ Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânühû*, 2/164.

¹⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/46.

¹⁴¹ Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânühû*, 2/164; Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/190; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbühû*, 2/15.

¹⁴² ed-De'âs vd., *İ'râbu'l-Kur'ân li-De'âs*, 1/185.

¹⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/54.

değerlendirmektedirler.¹⁴⁶ Fakat Ukberî ve Mamûd Sâfî, bu ifadenin sadece ‘نِ سَاءَ’ kelimesinin sıfatı olabileceğine dikkat çekmektedir.¹⁴⁷

‘اَنَا، باباسِنا’ ifadesindeki zamir, ölüyü yani miras bırakan kimseyi ifade etmektedir. ‘أَنَا-بَابَادَانْ هَرْ بَرِينِ وَارْدِرْ.’ ifadesi ise ‘ه. ي. و. ل. ب. و.’ kelimesinden bedeldir. Bu bedel, mübtedâ konumundaki ‘الْأُسْدُسْ’ ile haber konumundaki ‘ه. ي. و. ل. ب. و. ي. ه.’ ifadesinin arasına girmiştir. Eğer bu ifade bedel olarak gelmeseydi cümle ‘ه. ي. و. ل. ب. و. ي. ه. الْأُسْدُسْ’ şeklinde olurdu ve ana babadan her biri mirasın altıda birine ortak olurdu. Ya da ifade; ‘ه. ي. و. ل. ب. و. ي. ه. الْأُسْدُسْ’ şeklinde olsaydı, ana, babaya altıda ikisi pay olarak verilmeliydi. Halbuki böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla ‘ه. ي. و. ل. ب. و. ي. ه. الْأُسْدُسْ’ ifadesinin arasına bedel getirilmesinin amacı, ana, babadan her birinin ne kadar alacağını açıklamaktır.¹⁴⁸ Zemahşerî bu ifadeyi detaylı bir şekilde ele alırken, diğer alimler, sadece kelimelerin i‘râb yönlerine değinmekle yetinmişlerdir.¹⁴⁹

Zemahşerî son olarak ‘فَرِضَّةٌ’ ‘farz olarak’ kelimesini ele almaktadır.¹⁵⁰ Ona göre bu kelime mef’ûlün mutlakın te’kîdi olması sebebiyle mansuptur. Aynı şekilde De’âs ve Mahmûd Sâfî de bu kelimenin mef’ûlün mutlak oluşunu ifade etmektedirler.¹⁵¹ Fakat Hemedânî hem mastar hem hal olma durumunu ele almaktadır. Hal olması durumda ifade, şu şekilde olur: ‘لِلْمَكُورِينَ مَا ذَكَرْهُمْ فَرِضًا’ ‘Bahsedilenler için belirtilen şeyler zorunludur.’¹⁵² Nehhâs, Mekki ve Ukberî ise bu kelimenin sadece ‘mastar’ olma durumunu belirtmektedir.¹⁵³

Nisâ Sûresi 12. Ayet

﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ نَوْلَةٌ فَإِنْ كَانَ لَهُ نَوْلَةٌ فَلَكُمْ الِ رُبْعُ مَ مَا تَرَكَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوْصِيْنَ بِهَآ أَوْ دِيْنٍ ۚ وَلَهُ نَآلِ رُبْعُ مَ مَا تَرَكَتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ ۚ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُ نَآلِ ثَمْنُ مَ مَا تَرَكَتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوْصَوْنَ بِهَآ ۚ﴾

¹⁴⁶ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/217; ed-De'âs vd., *Î'râbu'l-Kur'ân li-De'âs*, 1/186; Muhyiddîn Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/170.

¹⁴⁷ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/334; Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân*, 2/251.

¹⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/58.

¹⁴⁹ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/218; ed-De'âs vd., *Î'râbu'l-Kur'ân li-De'âs*, 1/186; Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân*, 2/451.

¹⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/64.

¹⁵¹ ed-De'âs-Hamidan-el-Kâsım, *Î'râbu'l-Kur'ân li-De'âs*, 1/187; Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân*, 2/453.

¹⁵² el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/220.

¹⁵³ Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/203; Mekki bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/192; Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/335.

أَوْ ذِيٍّ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورِثُ كَلِيلَ آةٍ أَوْ امْرَأَةً وَلَهُ أُخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ لٍ وَاحِدٍ مِنْهُمَا أَل سُدُسٌ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ هَذَا فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي أَل ثُلُثٍ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا يُؤْهِصِي بِهَا أَوْ ذِيٍّ غَيْرَ مُضَرَّاءٌ بِأَل وَصِيَّةٍ أَل مِنْ أَل هَلَّ وَ أَل هَلَّ عَلَى خَلِيمٍ ﴿

“Eğer çocukları yoksa, karılarının geriye bıraktıklarının yarısı sizindir. Eğer çocukları varsa, bıraktıklarının dörtte biri sizindir. (Bu paylaşırma, ölen karılarının) yaptıkları vasiyetlerin yerine getirilmesi yahut borçlarının ödenmesinden sonradır. Eğer sizin çocuğunuz yoksa, bıraktığının dörtte biri onlarındır. Eğer çocuğunuz varsa, bıraktığının sekizde biri onlarındır. (Yine bu paylaşırma) yaptığınız vasiyetin yerine getirilmesinden yahut borçlarınızın ödenmesinden sonradır. Eğer kendisine varis olunan bir erkek veya bir kadının evladı ve babası olmaz ve bir erkek veya bir kız kardeşi bulunursa, ona altıda bir düşer. Eğer (kardeşler) birden fazla olurlarsa, üçte birde ortaklırlar. (Bu paylaşırma varislere) zarar vermeksizin yapılan vasiyetin yerine getirilmesinden yahut borcun ödenmesinden sonra yapılır. (Bütün bunlar) Allah’ın emridir. Allah, hakkıyla bilendir, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir.”

Zemahşerî ayette geçen “وَأِنْ كَانَ رَجُلٌ ل” ‘Şayet mirasçı olunan adam’ ifadesinden kast edilenin ölen kimse olduğunu belirterek ‘يُورِثُ’ fiili için iki ihtimalden söz

etmektedir. Birincisi, ‘يُورِثُ’ fiil kökünden gelmesi ve cümlede ‘رَجُلٌ ل’ kelimesinin sıfatı olmasıdır. Bu durumda ‘كَ لَا أَل’ kelimesi, ‘لَ’ lafzının ‘haberi’ olmaktadır. Dolayısıyla ayet, “وَأِنْ كَانَ رَجُلٌ لَ مَ وَرِثَ مَ تَهْ كَ لَا أَل”, “Şayet kendisine mirasçı olunan bir erkek kelâle (çocuğu ve babası olmayan) olursa” şeklinde bir anlam kazanmaktadır. İkincisi ise ‘يُورِثُ’ fiilinin ‘لَ’ lafzına ‘haber’ olma durumudur. Buna göre ‘كَ لَا أَل’ kelimesi, ‘يُورِثُ’ fiilindeki zamirin ‘hâl’i olur. Şayet ‘يُورِثُ’ fiili, mâlum bir fiil olarak kabul edilirse, ‘كَ لَا أَل’ lafzı, ya ‘hâl’ ya da ‘mef’ûlün lieclih’ konumunda olur.¹⁵⁴ Muhyiddîn Dervîş ve Ukberî ise Zemahşerî’den farklı olarak ‘لَ’ lafzını iki ayrı şekilde ele alıp bu ifadeyi şu şekilde i’râb etmektedirler. Şayet ‘لَ’ lafzı, nâkıs bir fiil olarak ele alınırsa ‘رَجُلٌ ل’ kelimesi onun ‘ismi’, ‘يُورِثُ’ fiili ise ‘haberi’ olur. Bu durumda ‘كَ لَا أَل’ kelimesi cümlede ‘hâl’ konumunda kabul edilir. Eğer ‘لَ’ lafzı, tam bir fiil olarak kabul edilirse bu durumda ‘رَجُلٌ ل’ kelimesi ‘fâil’, ‘يُورِثُ’ fiili ‘sıfat’, ‘كَ لَا أَل’ kelimesi ise ya ‘hâl’ ya

¹⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/66.

şeklinde olmalıdır.¹⁵⁹ Bu ifadelerin ‘sıfat’ olarak kullanımını ise Kûfeliler caiz görmüşlerdir. Çünkü onlar, zamirin belirtilmesini şart koşmamaktadırlar.¹⁶⁰

Nisâ Sûresi 17. Ayet

﴿إِنَّمَا إِلَهُ الْكَافِرِينَ يَعْمَلُونَ إِلَٰهَ سَوَاءٍ ۖ وَهُمْ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَرْجِعُونَ مِنْ قُرْبٍ فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ إِلَهُ عَلَيْهِمْ ۚ وَكَانَ إِلَهُ الْغَافِلِينَ ۚ﴾

“Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

Zemahşerî ayetteki “بِجَهَالَةٍ” kelimesinin cümlede ‘hâl’ konumunda olduğunu ifade etmektedir. Buradaki mana “ع. مَلُونُ السُّوءِ بِطَرَفِ سُفْهَاءِ هـ. ع” ‘Kötülüğü cahilce ve ahmakça işleyenler’ şeklinde olmaktadır.¹⁶¹ Muhyiddîn Dervîş de bu kelimeyi aynı şekilde i’râb etmektedir.¹⁶² Hemedânî ise “پ ج هـ ل هـ” kelimesinin ‘hâl’ olma durumunun yanı sıra bir de ‘mastar’ olma durumunu ele almaktadır.¹⁶³

Nisâ Sûresi 18. Ayet

﴿وَلَيْسَ إِلَهُ الْكَافِرِينَ ۚ يَعْمَلُونَ إِلَٰهَ سَوَاءٍ ۚ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ إِلَٰهَ هَٰؤُلَاءِ وَهُمْ كَافِرُونَ ۚ أُولَٰئِكَ هُمُ الَّذِينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ ۚ﴾

“Yoksa (makbul) tövbe, kötülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatinca, “İşte ben şimdi tövbe ettim” diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışızdır.”

Ayette geçen “وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ” ‘İnkarcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de’ ifadesi Zemahşerî, Hemedânî ve Muhyiddin Dervîş’e göre “يَلِيَّت ل ي ع مَلُونُ” ‘kötülükleri bile isteye işleyenler’ ifadesine atfedilmektedir.¹⁶⁴ Ukberî ise eserinde buna ek olarak “وَلِ الْيَن يُمُوتُونَ” ifadesinin ‘mübtedâ’, “أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمُ الْعَذَابَ” ifadesinin ise ‘haber’ olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/72; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/226.

¹⁶⁰ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/338.

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/76.

¹⁶² Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/183.

¹⁶³ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/229.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/78; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/229; Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/183.

¹⁶⁵ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/340.

Nisâ Sûresi 19.Ayet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَامُوا لِلَّيْلِ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا آلَ نِسَاءَكُمْ كَرَاهًا وَلَ تَعْضُلُوهُنَّ لِيَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا هَاتَيْتُمُوهُنَّ إِنْ يَأْتِيَنَّ بِقَاحِشَةٍ مَبْنُوعَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَیَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا﴾

“Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir. Açık bir hayâsızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur.”

Ayette geçen “كَرَاهًا” ifadesi, Zemahşerî’ye göre “كَرَاهًا وَكَرَاهًا” şeklinde fetha ve damme ile okunabilmekte ve her iki durumda da ‘hâl’ konumunda olmaktadır. Bu durumda ayetten ‘istemediği halde ve zorlayarak’ anlamı çıkarılmaktadır.¹⁶⁶ Ferrâ ise “كَرَاهًا” kelimesini fethalı şekilde okunması durumunda ‘zorlama’ anlamına geleceğini; dammeli okunduğunda ise ‘bir şeyin zorlama olmaksızın istemeden yapma’ anlamını içereceğini dile getirmektedir. Ebû Amr bin Â‘lâ ve İbn Kuteybe de bu kelimeyi Ferrâ gibi açıklamışlardır.¹⁶⁷

Ayette geçen “وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ” ‘Onları sıkboğaz etmeyin.’ ifadesini Zemahşerî, “نُ تَرْتُوا” ifadesine atfetmekte ve kelimenin başındaki ‘ل’ harfinin, olumsuzluğu pekiştirmek amacıyla geldiğini ifade etmektedir.¹⁶⁸ Ukberî ve Zeccâc ise bu durumu iki yönden incelemektedirler. Birincisi “وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ” ifadesinin, “أَنْ تَرْتُوا” lafzına atfedilmesidir ki böyle olduğunda ayetin anlamı “لَوْ أَنْ تَعْدِلُوهُنَّ” ‘Onları sıkboğaz etmeniz’ şeklinde olmaktadır. İkincisi ise “وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ” lafzının cezm olma durumudur. Böylece bu ifade, olumsuzluk bildiren yeni bir cümle kabul edilmektedir.¹⁶⁹

Zemahşerî’ye göre ayetteki “وَيَجْعَلُ اللَّهُ” ifadesi “وَيَجْعَلُ اللَّهُ” şeklinde dammeli de okunabilir. Bu durumda “وَيَجْعَلُ اللَّهُ” ifadesi, cümlede ‘hâl’ konumunda olup ayet; ‘Allah kendilerinde nice hayırlar yarattığı halde’ şeklinde bir anlam kazanır.¹⁷⁰ Hemedânî buna ek olarak bir de bu ifadenin “أَنْ تَكْرَهُوا” ifadesine atfedilme ihtimalini ele

¹⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/86.

¹⁶⁷ Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *el-Î‘râbu’l-muhîd min tefsiri bahri’l-muhîd*, (by., ts.), 3/241.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/86.

¹⁶⁹ Ukberî, *et-Tibyân fî i‘râbi’l-Kur’ân*, 1/340; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân ve i‘râbuhû*, 2/30.

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/86.

yapılan bu tür evlilikler) başka. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”

Zemahşerî'ye göre ayetteki “مِنْ زَوَاجِكُمْ” lafzı, “وَرَبَّاءُ” ifadesine bağlı olup ayetin anlamı ‘Adamın gerdeğe girdiği kadından olma üvey kızı kendisine haramdır, gerdeğe girmediği takdirde helaldir.’ şeklindedir. “مِنْ زَوَاجِكُمْ” lafzının “وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ” ifadesine bağlı olma ihtimalini ise iki durum üzerinden değerlendirmektedir. Birincisi bu ifadenin hem kayınvâlideyi hem de üvey kızları kapsamasıdır ki bu durumda her iki ifade de gayr-ı mübhem (açık) olur ve birbirlerine bağlanabilirler. İkincisi ise üvey kızları içine almayıp sadece kayınvâlideye bağlı olma durumudur. Böyle kabul edildiğinde kayınvâlideye dair hüküm açık olurken üvey kızlara ilişkin hüküm mübhem (kapalı) kalır. Zemahşerî'ye göre her iki ihtimal de dil açısından geçerli değildir. Birinci ihtimalin geçersiz olmasının nedeni; ﴿وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ مَلَأْنَ دُخْلَهُنَّ﴾ ‘Kendileriyle gerdeğe girdiğiniz kadınların anneleri’ ifadesindeki ‘مِنْ’ ‘min-i beyânîyye’ olarak kullanılmış olup kadınların durumunu açıklamakta ve gerdeğe girilenler ile girilmeyenleri birbirinden ayırt etmektedir. Diğer yandan ﴿وَرَبَّاءُ أَلْفٍ مِنْكُمْ﴾ ‘Kendileriyle gerdeğe girdiğiniz kadınlardan olma üvey kızlarınız’ ifadesindeki ‘مِنْ’ ise ‘ibtidâ-i gâye’ için kullanılmıştır. Dolayısıyla iki farklı kullanımın aynı kelime üzerinden yapılması, anlam açısından tutarsızlık doğurmaktadır. İkinci ihtimal de uygun görülmemektedir. Çünkü ‘مِنْ’ edatı, zorunlu bir durum olmadığı sürece dilbilgisi bakımından kendisinden sonra gelen ifadeye bağlanmalıdır.¹⁷⁶

Ayette geçen “وَأَنْ تَجْمَعُوا” ifadesi, Zemahşerî'ye göre “حُرْمَتُ عَلَيَّكَ” ifadesine atfedildiği için merfûdur. Bu durumda ayetin anlamı, “حُرْمَتُ عَلَيَّكَ أَلْجَمْعُ بَيْنِ اخْتِيْنِ” ‘İki kız kardeşi aynı anda nikahınız altında bulundurmanız da haram kılınmıştır.’ şeklinde olmaktadır.¹⁷⁷ Hemedânî de bu ifadeyi Zemahşerî gibi değerlendirmekte ve ayete aynı şekilde anlam vermektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/90,92.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/96.

¹⁷⁸ el-Hemedânî, *Kitâbu 'l-ferîd fi 'l-râbi 'l-Kur'âni 'l-mecîd*, 2/239.

Nisâ Sûresi 24. Ayet

﴿وَالْمُذَنَّبَاتُ مِنَ النَّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۚ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ۖ وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ۚ هَذِهِمُ أَنْ تَبْتَغُوا
بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ ۖ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً ۚ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ
بَعْدِ الْفَرِيضَةِ ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

(Savaş esiri olarak) sahip olduklarınız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı. (Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır. Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helâl kılındı. Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığınız şeyler konusunda size günah yoktur. Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

بُ ك ل ع ل يْ كُمْ “Allah’ın üzerinizdeki yazılı hükmü olarak” ifadesinde geçen بُ ك ل ع ل يْ كُمْ kelimesi, Zemahşerî’ye göre ‘mef’ûlün mutlak konumundadır. Buradaki anlam ise haram kılınan şeylerin haram sayılmasının Allah’ın hükmü gereğince olmasıdır.¹⁷⁹ Ukberî, بُ ك ل ع ل يْ كُمْ kelimesini Zemahşerî’den daha detaylı ele almakta ve bu kelimenin iki fiilden birine delalet etme durumunu değerlendirmektedir. İlki, hazfedilmiş بُ ك ل ع ل يْ كُمْ fiilinin ‘mastarı’ olması ve بُ ك ل ع ل يْ كُمْ / Size haram kılındı.” fiiline delalet etmesidir. Buradaki anlam, haramlığın yazılmış olmasıdır. İkincisi ise “أُحِلَّ لَكُمْ” fiiline isnad edilmesidir ki bu durumda ayetin anlamı “أُحِلَّ لَكُمْ” ‘Allah’ın kitabına sarılın.’ şeklinde olmaktadır.¹⁸⁰ Sîbeveyhi ise بُ ك ل ع ل يْ كُمْ ifadesinin iki ayrı durumunu ele almaktadır. Birincisi nasb olma durumudur. Böyle okunduğunda, Ukberî’nin de üzerinde durduğu “أُحِلَّ لَكُمْ” ‘Allah’ın kitabına sarılın.’ anlamı ortaya çıkmaktadır. İkincisi ise ref olma halidir ki bu durumda ayetin anlamı “هَذَا هَلَالٌ” ‘Bu Allah’ın farzıdır.’ şeklinde olmaktadır.¹⁸¹

Zemahşerî, “وَأُحِلَّ لَكُمْ” ifadesini “هَذَا هَلَالٌ” şeklinde fethalı okumuştur. Böyle okunduğunda bu ifadenin بُ ك ل ع ل يْ كُمْ ifadesindeki بُ ك ل ع ل يْ كُمْ lafzını nasb eden gizli fiile atfedildiğini ifade etmektedir. Burada kastedilen mana “Allah

bunların haramlığını size kesin olarak bildirmiş, bunların dışındakilerini ise size helal

¹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/98.

¹⁸⁰ Ukberî, *et-Tıbyân fî i’râbi’l-Kur’ân*, 1/346.

¹⁸¹ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/208.

kılmıştır.” şeklinde olmaktadır. Bu ifadenin, “وَأَحْلَىٰ لَكُمْ” şeklinde dammeli okunduğunda ise حُرِّمَ ت fiiline atfedildiğini dile getirmektedir. Ukberî de Zemahşerî gibi bu iki durumu kendi eserinde ele almaktadır.¹⁸²

Ayette geçen “لَا تَنْتَفُوا” ifadesinin durumunu Zemahşerî iki şekilde ele almaktadır. Bunlardan birincisi ‘mef’ûlün leh’ olma durumudur. Böyle olduğunda Allah hangilerinin helal, hangilerinin haram olduğunu açıklamakta ve ayetin anlamı, “Allah’ın sizin için geçinme vesilesi kıldığı mallarınızla ifteli olarak ve zinâ etmeyerek evlenmeyi talep edersiniz.” şeklinde olmaktadır. İkincisi ise “لَا تَنْتَفُوا” ifadesinin “لَا تَنْتَفُوا” lafzından bedel olma durumudur. Burada ayet; “*Bunun dışındakiler size helal kılınmıştır ki o da mallarınızla evlilik arayışına girmenizdir.*” şeklinde bir anlam kazanmaktadır. Ayrıca Zemahşerî, “لَا تَنْتَفُوا” ifadesindeki ‘تَنْتَفُوا’ fiilinin mef’ûlünün takdir edilebileceğini, bunun da ‘الْوَسَاءُ’ kelimesi olabileceğini ifade etmekte, fakat mef’ûl takdir edilmemesinin daha doğru olduğunu dile getirmektedir.¹⁸³

Zemahşerî’ye göre, “فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ” ‘O halde onlardan yararlandığınız şeye’ ifadesi, “فَأْتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ” ‘nikah bedellerini verin.’ anlamıyla bağlantılı olması sebebiyle, bu cümlede ikinci defa ‘مِنْهُنَّ’ zamiri zikredilmemiştir. Ayrıca Zemahşerî ilk cümlede geçen ‘مَا’ lafzının kadınları kastettiğini, ‘مِنْ’ kelimesinin ise ‘teb’îziyye’ veya ‘beyâniyye’ manasında olabileceğini ifade etmektedir. Buna göre ayetin anlamı, “*O kadınlar ki, kendisinden yararlanmaktasınız, işte bu yararlanmaya karşılık onlara mehirlerini verin.*” şeklinde olmaktadır.¹⁸⁴

Zemahşerî, bu ayette son olarak bir de “فَرِيضَةً” kelimesini ele almakta ve bu kelimenin iki farklı durumunu değerlendirmektedir. Birincisi “أَجُورَهُنَّ” kelimesinin ‘hâl’i olmasıdır. Bu durumda kelime, “فَرِيضَةً / kesinleştirilmiş olarak” anlamını ifade eder. İkincisi mef’ûlün mutlak olma durumudur. Buna göre ayetin anlamı, “فَرِيضَةٌ / Bu kesin bir farz olarak kesinleştirilmiştir.” şeklinde olmaktadır.¹⁸⁵ Ayrıca “فَرِيضَةً” kelimesini De’âs ve Mahmûd Sâfi sadece ‘hâl’ olarak açıklarken¹⁸⁶ Hemedânî

¹⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/98; Ukberî, *et-Tıbyân fî i ‘râbi’l-Kur’ân*, 1/346.

¹⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/100.

¹⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/100.

¹⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/100.

¹⁸⁶ ed-De’âs vd., *İ ‘râbu’l-Kur’ân li-De’âs*, 1/192; Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fî i ‘râbi’l-Kur’ân*, 3/7.

ve Ukberî bu lafzın hem ‘hâl’ hem de mef’ûlün mutlak olma durumunu ele almaktadırlar.¹⁸⁷

Nisâ Sûresi 25. Ayet

﴿وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْ أَلْ أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ۚ وَالْ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ ۖ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ ۚ فَانْكِحُوهُنَّ بِأَذْنِ أَهْلِهِنَّ وَهُنَّ نَ أَجُورُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُدْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَ ۙ مٌ تَخِدَاتٍ أَخْدَانٍ ۚ فَادَّ ۙ أَحْصِ نَ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ۚ هَٰذَا لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ ۚ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ ۚ وَالْ أَعْلَمُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

“Sizden kimin, hür mü’min kadınlarla evlenmeye gücü yetmezse sahip olduğunuz mü’min genç kızlarınızdan (cariyelerinizden) alsın. Allah, sizin imanınızı daha iyi bilir. Hepiniz birbirinizdensiniz. Öyle ise iffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost tutmamaları hâlinde, sahiplerinin izniyle onlarla evlenin, mehirlerini de güzelce verin. Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa, onlara hür kadınların cezasının yarısı uygulanır. Bu (cariye ile evlenme izni), içinizden günaha düşmekten korkanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”

﴿وَأْتَوْهُنَّ ۙ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ “Ücretlerini uygun şekilde verin.” cümlesindeki ‘أُجُورَهُنَّ’ ifadesiyle kast edilen mehir olup bu mehrin cariyelere verilmesi durumundan bahsedilmektedir. Halbuki cariyelerin hem kendisi hem de malları efendilerine aittir.

Fakat burada efendilerine değinilmemiştir. Nitekim ifadenin aslı “فَأْتُوا ۙ دَلِي ۙ هُنَّ” ‘Efendilerine verin.’ şeklindeyken ‘muzâf’ konumunda olan “فَأْتُوا ۙ دَلِي ۙ هُنَّ” kelimesi düşürülmüştür. Zemahşerî’ye göre bunun sebebi, ücretin cariyeye ödenmesinin efendisine ödenmesi anlamını taşıması dolayısıyladır.¹⁸⁸ Zemahşerî gibi Muhammed Ali Tâha ed-Dürre de bu ifadeyi eserinde aynı şekilde ele alıp açıklamaktadır.¹⁸⁹

Zemahşerî, ayette son olarak “وَأَنْ تَصْبِرُوا” ‘sabretmeniz’ ifadesini ele almaktadır. Ona göre bu ifade, ‘mübtedâ’ olması sebebiyle merfû konumundadır ve ayetin anlamı ‘İffetli olmak şartıyla cariyeye ile evlenmeyip sabretmeniz’

¹⁸⁷ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/245; Ukberî, *et-Tıbyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/347.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/106.

¹⁸⁹ ed-Dürre, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerîm ve İ'râbuhû ve beyânuhû*, 2/403.

şeklinde olmaktadır.¹⁹⁰ Muhyiddîn Dervîş ve Mahmûd Sâfi ise bunun ‘master-ı müevvel’ olduğunu ve cümlede ‘mübtedâ’ konumunda olması sebebiyle de mahallen merfû olma durumunu dile getirmektedir.¹⁹¹

Nisâ Sûresi 26 ve 27. Ayetler

﴿يُرِيدُ أَلَّا يَكُونَ لَكُمْ فَيْدٌ سُنَّ لِذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَتُوبَ عَلَيْهِمْ ۚ وَ أَلَّا عَلَيْهِمْ حُكْمٌ﴾ (وَأَلَّا يُرِيدُ أَنْ
يُتُوبَ عَلَيْهِمْ وَيُرِيدُ أَنْ يَبْعُونَ آلَ شَهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَوَإِىَّ إِلَ غَضِي أَمَا)

“Allah, size (hükümlerini) açıklamak, size, sizden öncekilerin yollarını göstermek ve tövbelerinizi kabul etmek istiyor. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

“Allah, sizin tövbenizi kabul etmek istiyor. Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir sapıklığa düşmenizi istiyorlar.”

Yirmi altıncı ayette geçen ﴿يُرِيدُ أَلَّا يَكُونَ لَكُمْ فَيْدٌ﴾ ifadesini Zemahşerî “رِيدُ أَلَّا نَ يُبَيِّنَ لَكُمْ” şeklinde okumakta ve bu ayetteki ‘ل’ harf-i cerinin ‘أ’ yerine kullanıldığını ve Allah’ın her şeyi açıklamasının pekiştirilmesi anlamına geldiğini ifade etmektedir.¹⁹² Ferrâ’ya göre ise Araplar, ‘أ’ lafzı yerine, ‘ك.ي.’ anlamını taşıyan ‘ل’ harf-i cerini kullanmaktadırlar. “أُرْتُ أَنْ هَبَ / أُرْتُ لَتَذَبَ” ‘Gitmeni istedim.’ ve “أُرْتُ أَنْ تَقُومَ / أُرْتُ لَ تَقُومَ” ‘Kalkmanı istedim.’ cümleleri bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu iki kelimenin birbirlerinin yerine kullanılabilmesinin sebebi ise, her iki kelimenin de gelecek zaman anlamını içermesi ve geçmiş zaman anlamı taşımasıdır.¹⁹³

Zemahşerî, yirmi yedinci ayetteki “أَنْ تَمِيلُوا” ‘sapmanızı’ ifadesinin, “أَنْ يَمِيلُوا” şeklinde de okunabileceğini ve ayetin ‘sapmak isterler’ anlamını ifade ettiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte “أَنْ يَمِيلُوا” fiilindeki zamirin, “يَمِيلُونَ الشَّهَوَاتِ”, ‘şehvetlerine tabi olanlar’ ifadesine râci olduğunu zikretmektedir.¹⁹⁴ Buna ek olarak Muhyiddîn Dervîş ve De‘âs, “أَنْ تَمِيلُوا” ifadesinin ‘master müevvel’ olup ‘يُرِيدُ’ fiilinin

¹⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/108.

¹⁹¹ Muhyiddîn Dervîş, *Î‘râbu’l-Kur’ân ve Beyânühû*, 2/199; Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fi’i-râbi’l-Kur’ân*, 3/11.

¹⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/108.

¹⁹³ Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/261.

¹⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/110.

mef'ûlu olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu ifadeden sonra gelen ‘مَيْلًا’ kelimesinin ‘mef'ûlün mutlak’ olma durumunu da ele almaktadır.¹⁹⁵

Nisâ Sûresi 29.Ayet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ بِجَارَةٍ أَوْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ۚ إِنَّكُمْ لَهُلَّا
كَانَ بِكُمْ رَجِيءٌ﴾

“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.”

Zemahşerî “اَنَّ تَكُونُ” ifadesindeki ‘اَنَّ’ lafzının ‘istisnâ-i munkatı’ olduğunu ve ayetin, “Mallarınızı kendi aranızda haksız yolla yemeyin fakat mâlî kazancınızın karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olmasına yönelin.” şeklinde bir anlam kazandığını ifade etmektedir. Ayrıca Zemahşerî, “اَنَّ تَكُونُ” ifadesindeki ‘اَنَّ’ lafzını tam fiil olarak kabul etmekte ve “تَقِ عَ” ‘gerçekleşir’ manasını ifade ettiğini dile getirmektedir. Buna

göre ayetin manası, “اَنَّ تَكُونُ تَجَارَةً” ‘Ancak aranızda bir ticaret gerçekleşirse’¹⁹⁶ şeklinde olmaktadır. Zemahşerî, söz konusu ayette geçen ‘اَنَّ تَكُونُ’ fiilini yalnızca tam fiil olarak ele almakta ve bu bağlamda herhangi bir nahvî tahlil yapmamaktadır. Buna karşılık, Muhyiddîn Dervîş ile Ahmed Harrâd gibi alimler, “اَنَّ تَكُونُ” ifadesinin ‘mastar-ı müevvel’ olup, kendisinden önce gelen istisna edatı sebebiyle nasb konumunda bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁷

Zemahşerî, ayette geçen “تَجَارَةً” kelimesinin ‘تَجَارَةً’ şeklinde de okunabileceğini ifade etmekle beraber bu konuda detaylı bir açıklamada bulunmamaktadır.¹⁹⁸ Fakat Ukberî, “اَنَّ تَكُونُ” lafzının tam fiil olarak değerlendirilmesi durumunda bu ifadenin ‘تَجَارَةً’ şeklinde merfû okunacağını, söz konusu fiilin nâkıs fiil kabul edilmesi halinde ise ‘تَجَارَةً’ şeklinde mansub okunması gerektiğini belirtmektedir.¹⁹⁹ Yine Medîne halkı,

¹⁹⁵ Muhyiddîn Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve Beyânühû*, 2/201; ed-De'âs vd., *Î'râbu'l-Kur'ân li-De'âs*, 1/193.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/112.

¹⁹⁷ Muhyiddîn Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve Beyânühû*, 2/201; Ebû Bilâl, Ahmed bin Muhammed el-Harrâd, *el-Müctebâ min müşkili i'râbi'l-Kur'ân* (Medîne: Kral Fahd Şerif Gazetesi Basım Merkezi, 1426), 1/173.

¹⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/112.

¹⁹⁹ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/351.

Ebû Amr kıraatini esas aldıkları için ve Kûfeliler de Ebû Ubeyd'in kıraatini tercih etmeleri dolayısıyla bu kelimeyi “ت ب رة” şeklinde okumaktadırlar. Ancak Ebû Cafer ‘ت ب رة’ kelimesini hem anlam hem de i'râb bakımından değerlendirmekte ve anlam itibariyle mansûb okunabileceğini fakat i'râb yönüyle merfû okunması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü ‘أ’ ‘ن’ lafzı ‘mastar-ı müevvel’ olarak geldiği için nasb konumunda kabul edilebilir. Ancak bu kelimenin nasb olabilmesi için herhangi bir sebep yoktur.²⁰⁰

Son olarak Zemahşerî, “عَنْ تَرَ هُنْ” ‘karşılıklı rızaya dayalı’ ifadesini ele alarak bu ifadenin, ‘ت ب رة’ kelimesin sıfatı olduğunu dile getirmektedir.²⁰¹ Ukberî ise Zemahşerî’den farklı olarak “ع ن ت ر هُنْ” ifadesinin mahzûf olan ‘ر ه’ kelimesinin sıfatı olduğunu ele almaktadır. Buna göre ayetin manasının, “ت ب رة ر ه ع ن ت ر هُنْ” ‘karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret’ şeklinde olacağını ifade etmektedir.²⁰²

Nisâ Sûresi 30.Ayet

﴿وَمَنْ يَفْعَلْ هَذَاكَ عُذُوَانَا وَظُلَّ أَمَا فَسَوْفَ نُصَلِّيهِ نَا إِرَاءً وَكَانَ هَذَاكَ عَلَى أَلَيْ يَسِي إِرَاءً﴾

“Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah’a pek kolaydır.”

Zemahşerî bu ayetteki “عُذُوَانَا” kelimesinin ‘ع د وَاْنَا’ şeklinde kesralı da okunabileceğini ifade etmekte ve ayetin anlamının, “Onu ileride azabı şiddetli özel bir ateşe sokarız.” şeklinde olacağını zikretmektedir. Zemahşerî, bu kelimenin sadece kesralı okunmasını ele almakta, i'râbı konusunda bilgi vermemektedir.²⁰³ Fakat Ukberî, ‘ع د وَاْنَا’ lafzının ‘hâl’ veya ‘mef’ûlün lieclih’ olması sebebiyle mansûb olabileceğini,²⁰⁴ Mahmûd Sâfi ise yalnızca ‘mef’ûlün lieclih’ olması durumunda mansub olacağını belirtmektedir.²⁰⁵

Ayette geçen “نُصَلِّيهِ” ifadesi, Zemahşerî’ye göre tahfif ile ‘نُ ص ل هِي’ şeklinde ya da şeddeli olarak ‘نُ ص ل هِي’ şeklinde okunabilmektedir. Ayrıca kelimenin sülâsi hali olan ve

²⁰⁰ Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/210.

²⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/112.

²⁰² Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/351.

²⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/114.

²⁰⁴ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/351.

²⁰⁵ Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fî i'râbi'l-Kur'ân*, 3/20.

“Onu kızarttı” anlamına gelen ‘نَصَرَ دَلِي هـ’ fiilinin müşterek formu olan ‘صَرَ لَاه - يَصَر دَلِي هـ’ şeklinde de kullanılabilir. Bir başka okuyuş şekli ise kelimedeki zamirin ‘ال’ lafzına ya da ‘ذَلْ كُ’ kelimesine dönmesi dolayısıyla ‘يَصَر دَلِي هـ’ şeklinde okunmasıdır. Böyle okunduğunda ayetin anlamı şu şekilde olur: “Allah veya işbu eylem onu ileride mutlaka ateşe sokar.” Zemahşerî yine bu kelimedeki sadece okunuş farklılıkları üzerinde durmakta ve kelimenin i‘râbına değinmemektedir.²⁰⁶ Hemedânî de Zemahşerî gibi sadece kelimenin farklı okunuşlarına dikkat çekerken,²⁰⁷ De‘âs, ‘صَرَ دَلِي هـ’ ifadesinin muzâri fiil olup müstetir olan ‘fâili’ ve ‘mefûl’ü ile birlikte şartın cevabı olduğunu ele almaktadır. Çoğunluğun da bu kelimeyi aynı şekilde i‘râb ettiğine değinmektedir.²⁰⁸

Nisâ Sûresi 33. Ayet

﴿وَالَّذِينَ جَعَلْنَا مَوَالِيَهُمْ مَا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلَا لَدَيْنَا عَقْدٌ أَبْتِئْتُمْ بِهِمْ فَهَاتُوا لَهُمْ نَصِيبَهُمْ ۖ إِنَّ هَلَّا كَانَ عَٰهْلُهُ لَشَيْءٍ شَهِيدًا﴾

“(Erkek ve kadından) her biri için ana, babanın ve akrabasının bıraktıklarından (pay alan) varisler kıldık. Yeminlerinizin bağladığı (ahitleştiginiz) kimselere de kendi hisselerini verin. Şüphesiz Allah her şeye şahittir.”

Ayette geçen ‘كُ’ kelimesini Zemahşerî üç ayrı şekilde değerlendirmektedir. Birincisi ‘مَّا تَرَ كُ’ ‘bıraktığı mirastan’ ifadesinin bu kelimeyi açıklaması durumudur. Böyle olduğunda ayetin anlamı, “Ana, baba ve akrabaların bıraktığı her miras için” şeklinde olmaktadır. İkincisi ‘جَعَلَ لَمْ وَالِي يَ’ ifadesinin ‘كُ’ kelimesine sıfat olması ve bu kelimeyle bağlantılı olan zamirin düşürülmesidir. Bu durumda ifade, ‘جَعَلَ لَهُ مَ’ şeklinde olup ayetin anlamı şöyle olur: “Bizim hak sahibi kıldığımız her bir şahıs için ana, baba ve akrabaların bıraktıklarından bir pay vardır.” Buradaki durum, ‘أُلِّمْنَا سَانَا’ ‘كُ’ ifadesine gitmesidir. Böyle kabul edildiğinde ayet, “Herkes için bıraktığı mala

mirasçılar belirlemişiz.” şeklinde bir anlam kazanır.²⁰⁹ Ukberî ise ‘وَلَوْ كُنَّا جَعَلْنَا’

²⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/114.

²⁰⁷ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/251.

²⁰⁸ ed-De‘âs-Hamidan-el-Kâsım, *I'râbu'l-Kur'ân li-De‘âs*, 1/194.

²⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/118.

ifadesindeki muzâfun ileyhın hazfedildiğini bunun da iki şekilde takdir edilebileceğini belirtmektedir. İlki, “لِي لِّأَخٍ جَعَلُوا لِي رُثُوْنَهُ” ‘Her biri için mirasçı tayin ettik.’ cümlesindeki ‘أَخٍ’ kelimesi; diğeri ise “وَلِكُلِّ مَالٍ” ‘Her bir mal için’ ifadesindeki ‘مَالٍ’ lafzıdır.²¹⁰

Zemahşerî’ye göre “وَلِي لِّأَخٍ جَعَلُوا لِي رُثُوْنَهُ” ‘Anlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler’ ifadesi şart anlamı içeren bir ‘mübtedâ’ olup ‘haberi’, başına ‘ف’ getirilen ‘فَأْتُوهُمْ نَصِيْبُهُمْ’ ‘Onlara paylarını verin.’ ifadesidir. Ayrıca ‘فَأْتُوهُمْ’ lafzındaki zamir ‘م’ kelimesine râcidir.²¹¹ Muhyiddîn Dervîş ve Ahmed Harrâd da eserlerinde ayetin bu kısmını Zemahşerî gibi ele alıp açıklamışlardır.²¹²

Nisâ Sûresi 35. Ayet

﴿ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا قَدْ خَلَتْ أَعْيُنُ النَّاسِ عَنْ ذِكْرِهِمْ وَأَعْيُنُ الْمَرْءِ عَلَى امْرَأَتِهِ إِذَا يَدْعُوهُمْ إِلَى عَصَا آلِهَا وَإِن كُنْتُمْ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴾

“Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. İki taraf (arayı) düzeltmek isterlerse, Allah da onları uzlaştırır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır.”

Zemahşerî ayette geçen “شِقَاقَ بَيْنِهِمَا” ‘aralarının bozulması’ ifadesinin aslının ‘بَيْنِهِمَا’ şeklinde olduğunu ve ‘شِقَاقٌ’ kelimesinin, zarf konumunda olan ‘مَا’ lafzına muzâf kılındığını dile getirmektedir. “Gece gündüz işiniz tuzak kurmaktır.”²¹³ ayetini de buradaki kullanıma örnek olarak vermektedir. Bu ayetin aslı da “لِي لِّأَخٍ جَعَلُوا لِي رُثُوْنَهُ” şeklinde olup ayetin anlamında herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Ayrıca Zemahşerî ‘هَـ’ zamirinin karı-kocayı kast ettiğini ifade etmektedir.²¹⁴ Hemedânî ve Muhyiddîn Dervîş de eserlerinde bu durumu Zemahşerî gibi ele alıp değerlendirmektedir.²¹⁵

Zemahşerî ve Nehhâs, “وَإِن كُنْتُمْ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ” ‘Eğer düzeltmek isterlerse’ ve “فَأَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا قَدْ خَلَتْ أَعْيُنُ النَّاسِ عَنْ ذِكْرِهِمْ وَأَعْيُنُ الْمَرْءِ عَلَى امْرَأَتِهِ إِذَا يَدْعُوهُمْ إِلَى عَصَا آلِهَا” ifadelerini Allah o ikisinin arasını bulur.’ ifadelerini üç ihtimal üzerinden

²¹⁰ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/352.

²¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/118.

²¹² Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/201; Ahmed Harrâd, *el-Müctebâ min müşkili i'râbi'l-Kur'ân*, 1/174.

²¹³ Sebe': 34/33.

²¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/126.

²¹⁵ Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/213; el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/259.

değerlendirmektedir. Birincisi; ilk ifadedeki ‘دَا’ fiilinde yer alan tesniye elifinin hakemleri ifade etmesi, ikinci ifadedeki ‘مَا’ kelimesinde bulunan tesniye elifinin ise eşleri kast etmesidir. Bu şekilde düşünüldüğünde ayetin anlamı, “Eğer hakemler

onların arasını düzeltmek isterlerse, Allah onların aracılığını mübarek kılar. Onların güzel yürekleri ve hoş çabaları sebebiyle Allah karı-koca arasında bir uzlaşma ve kaynaşma meydana getirir.” şeklinde olur. İkincisi; her iki ifadede geçen tesniye zamirlerinin hakemleri kast etmesidir. Böyle kabul edildiğinde ayet, “Aralarını bulmak isterlerse Allah hakemleri uzlaştırır, hakemler söz birliği ederler ve amaç gerçekleşinceye kadar uzlaşmayı talep etmede dayanışma içinde olurlar.” şeklinde bir anlam kazanır. Son olarak; her iki zaminin de eşleri ifade etmesidir. Buna göre ayetin anlamı şu şekilde olur: “Karı-koca aralarındaki bozukluğu düzeltmek isterlerse, Allah aralarında ülfet meydana getirir. Onların kopukluğunu uzlaşmaya, düşmanlıklarını sevgiye dönüştürür.”²¹⁶

Nisâ Sûresi 37. Ayet

﴿لَا يَخْلَوْنَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾

“Bunlar cimrilik eden, insanlara da cimriliği emreden ve Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimeti gizleyen kimselerdir. Biz de o nankörlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.”

Bu ayette Zemahşerî, “لَا يَخْلَوْنَ” ‘Onlar ki cimrilik ederler.’ ifadesi üzerinde durmakta ve bunu iki şekilde değerlendirmektedir. İlki; bu ifadenin otuz altıncı ayette geçen “فُخْرٌ” ‘böbürlenme’ kelimesinden ‘bedel’ olmasıdır. Diğeri ise haberi hazfedilmiş bir ‘mübtedâ’ olma ihtimalidir. Buna göre ayetin anlamı, “يَخْلَوْنَ” ‘Cimrilik edenler, bunu işleyip ustalıkla yapanlar her türlü kınamaya layıktır.’ şeklinde olmaktadır.²¹⁷ Ukberî, eserinde bu ifadeyi aynı iki ihtimal üzerinden değerlendirmekte iken Mahmûd Sâfî, sadece birinci ihtimal üzerinde durmaktadır.²¹⁸

Nisâ Sûresi 42. Ayet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصُوا أَمْرَ رَسُولِ اللَّهِ تَسْهَوْنَ هِيَ إِلَهُكُمُ اللَّهُ يَكْتُمُونَ إِلَهُكُمُ اللَّهُ جَدِي إِنَّهُ

²¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/128; Nehhâs, *Î‘râbu ‘l-Kur‘ân*, 1/213.

²¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/132.

²¹⁸ Ukberî, *et-Tibyân fî i 'râbi 'l-Kur 'ân*, 1/356; Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i 'râbi 'l-Kur 'ân*, 3/36.

“O kıyamet günü, Allah’ı inkâr edip Peygamber’e isyan edenler, yer yarılıp içine girmiş olmayı isterler ve Allah’tan hiçbir söz gizleyemezler.”

Zemahşerî, “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” ‘Allah’tan hiçbir sözü gizleyemezler.’ ayetinin başındaki ‘و’ harfinin ‘vâv-ı hâliyye’ olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda ayetin anlamı, ‘Allah’tan hiçbir sözü saklayamazsınız.’ şeklinde olur.²¹⁹ Muhyiddîn Dervîş ve De’âs, Zemahşerî’den farklı olarak cümle başındaki ‘و’ harfinin atıf harfi olduğunu, “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” ifadesinin de “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” fiiline atfedildiğini ele almaktadır.²²⁰ Mahmûd Sâfi ise iki ayrı ihtimalle bu harfi, ya ‘atıf harfi’ ya da ‘başlangıç için gelen bir harf’ olarak kabul etmektedir.²²¹

Nisâ Sûresi 43. Ayet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَامُنُوا لَ تَقْرُبُوا آلَ صَ هَلْوَةَ وَأَنْتُمْ سَكَا هَرَى حَ هَتَى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَ جُنَّ أَبَا إ لَ غَابِرِي سَبِيلِي حَ هَتَى تَقْسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَّ هَضَى أَوْ عَ هَلَى سَفَرٍ أَوْ حَجَّاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْعَرَّاءِ أَوْ هَلَمْسْتُمْ آلَ نِسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَآءًا فَتَيَّ مَمُّوا مَبًى إِذَا طَ يَ أَبَا فَاْمَسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ ۖ إِنَّ إ نَ إ هَلَّ كَانْ عَفْوًا غَفُوْا إِرَاهُ

“Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanınca kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah, çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır.”

Zemahşerî, ayette geçen “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” ‘cünüpken’ ifadesini ele almakta ve bu ifadenin “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” ‘sarhoşken’ ifadesine atfedildiğine değinmektedir. Ayrıca “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” lafzının ‘hâl’ olması dolayısıyla mahallen mansûb olduğunu da ele almaktadır. Buna göre ayetin anlamı, “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” ‘Namaza ne sarhoşken ne de cünüpken yaklaşın.’ şeklinde olmaktadır. Yine bu ayetteki “وَلَّيْكُمْ أَلَّا جَدِثًا” ‘Ancak yolcu iseniz’ ifadesini ele alıp iki farklı şekilde i’râb etmiştir. Birincisi bu ifadenin ‘hâl’ olması sebebiyle mansûb konumunda gelmesidir. Bu durumda ayetin anlamı, ‘Başınıza mazur görülecek bir hal gelmesi dışında -ki bu hal yolculuk halidir- cünüp

²¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/136.

²²⁰ Muhyiddîn Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve Beyânühû*, 2/220; ed-De’âs vd., *İ’râbu’l-Kur’ân li-De’âs*, 1/198.

²²¹ Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fî i’râbi’l-Kur’ân*, 3/43.

cünüp namaza yaklaşmayın.’ şeklinde olur. İkinci olarak ise “لَا تَطْرُقُ رِيَّ مِ بِي لِي” ifadesinin ‘جُنُبًا’ kelimesinin sıfatı olma ihtimalidir. Böyle kabul edildiğinde ayet, ‘Yolcu olmanız dışında cünüpken namaza yaklaşmayın.’ şeklinde bir anlam kazanır.²²² Zemahşerî dışında “لَا تَطْرُقُ رِيَّ مِ بِي لِي” ifadesini ele alan Ahmed Harrâd, Zekeriya el-Ensârî ve Ukberî gibi alimler, bu ifadenin sadece hâl olma ihtimalini değerlendirmektedir.²²³

3.3.3. Nisâ Sûresinin 44-126. Ayetlerinin İ‘rab Açısından Tahlîli

Nisâ Sûresi 44, 45 ve 46. Ayetler

﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتُرُونَ آلَ صَلَٰةٍ وَبُرْهَانًا أَنْ تَصِلُوا آلَ سَبِيلٍ﴾

“Kendilerine Kitap’tan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan sapmanızı istiyorlar.”

﴿وَأَلَّا أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ ۚ وَكَهْفٍ يَأْتِيهِمُ الْوَيْلُ وَكَهْفٍ يَأْتِيهِمُ الْوَيْلُ وَكَهْفٍ يَأْتِيهِمُ الْوَيْلُ﴾

“Allah, sizin düşmanlarınızı çok daha iyi bilir. Allah, dost olarak yeter. Allah, yardımcı olarak da yeter.”

﴿مَنْ أَلْزَمَ هَٰؤُلَاءِ رِفْؤُنَ الْكَلِمَةِ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمِعْ غَيْرَ مُسْمِعٍ وَرَاعِنَا لِيَّالٍ بَالِسِتِّينَ وَطَعْنَا فِي آلِ دِينٍ ۚ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمِعْ وَانْظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَقْوَمَ ۚ وَهَلْ كُنَّا لَعَنَهُمْ ۚ أَلَّا يَكْفُرَهُمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلٌ﴾

“Yahudilerden öyleleri var ki, (kelimeleri yerlerinden kaydırıp) tahrif ederek onları anlamlarından uzaklaştırırlar. Dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak “İşittik, karşı geldik”, “İşit, işitmez olası!” “Râ’inâ” derler. Hâlbuki onlar, “İşittik ve itaat ettik; dinle ve bize bak” deselerdi, bu kendileri için daha hayırlı olurdu. Fakat Allah, küfürleri yüzünden kendilerini lânetlemiştir. Bu yüzden pek az iman ederler.”

Zemahşerî, eserinde bu üç ayeti beraber ele alıp değerlendirmektedir. Öncelikle kırk altıncı ayetteki “مَنْ أَلْزَمَ هَٰؤُلَاءِ رِفْؤُنَ الْكَلِمَةِ” ‘Yahudilerden öyleleri var ki’ ifadesinden başlayarak bu ifadenin üç ayrı şekilde değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Birincisi kırk dördüncü ayette yer alan “أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ” ‘kendilerine kitaptan pay verilenler’ ifadesini açıklama durumudur. Zemahşerî, kendilerine kitap verilenlerin Yahudî ve Hristiyanlar olduğunu dile getirmektedir. İkinci olarak bu ifadenin kırk

²²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/140.

²²³ Ahmed Harrâd, *el-Müctebâ min müşkili i‘râbi’l-Kur‘ân*, 1/177; Zekeriya el-Ensârî, *İ‘râbu’l-Kur‘âni’l-azîm*, 226; Ukberî, *et-Tıbyân fî i‘râbi’l-Kur‘ân*, 1/361.

beşinci ayette geçen “لُعِدَ دُشْمَانُكُمْ / *düşmanlarınız*” kelimesini beyan etmesi ihtimalidir ki bu durumda “وَأَلَّا عَالِمٌ، وَكُفَىٰ لَكُمْ دَلِيلًا، وَكُفَىٰ لَكُمْ نَصِيرًا” ifadeleri, cümle-i mu‘tanza olup ‘beyân’ ile ‘beyân edilen’ arasına girmiş ara sözler şeklinde kabul edilir ya da ‘نَصِيرًا’ kelimesine bağlı olarak ‘Yahudilere karşı sizi destekler ve yardım eder.’ anlamını ifade eder. Üçüncü ihtimal ise “مِنَ الَّذِينَ هَادُوا” ifadesinin yeni bir cümleinin başlangıcı olması durumudur. Buna göre kırk altıncı ayetteki “يُحِ، رُفُونُ” tahrif ederek” kelimesi, gizli bir ‘mübtedâ’nın sıfatı olur. Buna göre ayet, “مِنَ الَّذِينَ هَادُوا قَوْمٌ يُحِ، رُفُونُ” ‘Yahudilerden tahrif eden bir topluluk vardır.’ şeklinde bir anlam ifade eder.²²⁴ Hemedânî de eserinde Zemahşerî gibi bu üç durumu ayrı ayrı ele alarak değerlendirmektedir.²²⁵

Kırk altıncı ayette geçen “غَيْرُ مُسْمِعٍ” ifadesini Zemahşerî, iki ihtimal üzerinden ele almaktadır. İlki; bu kelimenin ‘hâl’ olmasıdır ki bu durumda ayetin manası, “وَأَنْ تَعْبُرَ مَسْمِعًا بِمَا يُصْرِعُ” ‘Kendisine kulak verilmez biri olarak dinle bizi.’ şeklinde olmaktadır. Diğeri ise “يُغِي رُ مَسْمِعٍ” kelimesinin ‘ع’ fiilinin ‘mef’ûlü’ olmasıdır. Buna göre ayetin anlamı, ‘Sana duyurulmak istenmeyen bir söz işit; çünkü kulağın, hoşlanmadığından dolayı ona uzak durur.’ şeklinde olur.²²⁶ Mekkî bin Ebî Tâlib ve Nehhâs bu ibareyi yalnızca ‘hâl’ olarak değerlendirmektedir.²²⁷

Son olarak Zemahşerî, “لَئِنْ كُنَّا لَنُخِيرُكُمْ” ‘Onlar için daha hayırlı olurdu.’ ifadesindeki “هَمْ” zamirini ele almakta ve bu zamirin “قَالُوا / Onların sözleri” ifadesine râci olduğunu zikretmektedir. Buna göre ayetin anlamı, ‘İşittik ve itaat ettik deselerdi, bu sözleri onlar için daha hayırlı olurdu.’ şeklinde olmaktadır.²²⁸ Hemedânî ve Mahmûd Sâfi ise “هَمْ” zamininin “يَرَا” kelimesine döndüğünü belirterek bu konuda detaylı bir açıklama yapmamaktadır.²²⁹

Nisâ Sûresi 47. Ayet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ هَامُّوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهَ إِيَّاهُمْ فَذَرَوْا آيَاتِنَا أَوْ نَذَرَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ آلِ سَبْتٍ وَكَانَ أَمْرُ الْهَالِكِ مَفْعُولًا﴾

²²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/146.

²²⁵ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/275-276.

²²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/148.

²²⁷ Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/199; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/217.

²²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/150.

²²⁹ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/279; Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fi i'râbi'l-Kur'ân*, 3/51.

“Ey kendilerine kitap verilenler! Birtakım yüzleri silip de tersine çevirmeden yahut cumartesi halkını lânetlediğimiz gibi onları lânetlemeden, yanınızda bulunanı (Tevrat’ı) doğrulayıcı olarak indirdiğimiz bu kitaba (Kur’an’a) iman edin. Allah’ın emri mutlaka yerine gelecektir.”

Bu ayette Zemahşerî, “نَلْعَنُهُمْ” ‘Onlara lanet ederiz.’ ifadesini ele alarak bu ifadedeki ‘هَ هُ’ zamirinin râci olduğu yeri iki şekilde açıklamaktadır. Birincisi, ‘وُجُوها’ kelimesidir ki buradaki kast edilen kimseler ya itibarlı kişiler ya da yüz nitelemesiyle

işaret edilen kimselerdir. Böyle kabul edildiğinde ayetin anlamı, “مَنْ قَبِلَ أَنْ نَظْمَ وُجُوهُ” ‘bir topluluğun yüz hatlarını silip yok etmeden önce’ şeklinde olur. İkincisi ise bu zamir ile kast edilenin “أَوْتُوا آلَ لَكَ بَ” ‘kendilerine kitap verilenler’ olmasıdır.²³⁰

Zemahşerî, bu iki ihtimalden söz ederken Muhyiddîn Dervîş aynı zamanda “أَوْنُلْعَنُهُمْ” lafzının ya “نَظْمَ وُجُوها” ifadesine ya da “فَنَرْدُهَا” lafzına atfedilebileceğinden bahsetmekte ve ‘هَ هُ’ zamirinin de sadece ‘وُجُوها’ ifadesine râci olabileceğini ele almaktadır.²³¹

Nisâ Sûresi 53. ve 54. Ayetler

﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَوْ يُؤْتُونَ آلَ نَاسٍ نَّقِي إِرَ﴾

“Yoksa onların hükümranlıkta bir payı mı var? Öyle olsa, insanlara bir zerre bile vermezler.”

﴿أَمْ يَحْسُدُونَ آلَ نَاسٍ هَلْ هِيَ مِمَّا هَبَّيْنَاهُمْ أَمْ هَلْ مِنْ فَضْلِهِ فَعَبَدُوا هَاتَيْنِ ۚ هَلْ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَهَاتَيْنَاهُمْ مَلْ أَكَ عَظِي إِمَا﴾

“Yoksa insanları; Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kıskanıyorlar mı? Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermişizdir. Onlara büyük bir hükümranlık da vermiştik.”

Zemahşerî, iki ayette de geçen “أَمْ” lafzının munkatı olduğunu ve her ikisinin de “بَلْ” anlamında olduğunu ifade etmekte olup anlamların birbirinden farklı olacağını dile getirmektedir. Elli üçüncü ayetteki “بَلْ” lafzının manası, ya hakimiyetten bir paylarının bulunduğunu reddetmek ya da dünyevî hakimiyetten kendilerine bir pay verilmesini yadırgamak anlamındadır. Elli dördüncü ayetteki “بَلْ” ifadesinin anlamı

²³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/152.

²³¹ Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/231.

Bu ayette Zemahşerî, “نِعْمًا يَعْظُمُ بِهِ” ifadesindeki ‘ما’ lafzını ele almakta ve bu lafzı iki şekilde i’râb etmektedir. Birincisi; “يَعْظُمُ بِهِ” ifadesinin mevsûfu olarak mansûb olmasıdır ki bu durumda ayetin anlamı, “Ne güzel şeydir Allah’ın size öğüt veriş!” şeklinde olmaktadır. İkincisi ise ‘ما’ lafzının ‘ism-i mevsûl’ olmak üzere merfû olmasıdır. Bu durumda “يَعْظُمُ بِهِ” ifadesi, onun sılası olmakta ve ayet, “Ne güzeldir Allah’ın size öğüt olarak verdiği şey!” anlamına gelmektedir.²³⁷ Ukberî ise “نِعْمًا يَعْظُمُ بِهِ” ifadesinin ‘إِنْ’ kelimesinin ‘haberi’ olduğunu ele alarak ‘ما’ lafzını üç ayrı şekilde değerlendirmektedir. Birincisi ‘ما’ kelimesinin ‘الشيء’ anlamında tam bir sıfat olarak kullanılma durumudur. Bu bağlamda “يَعْظُمُ بِهِ” ifadesi, ya hazfedilmiş ve övgü anlamını içeren ‘مَدَح’ kelimesinin ya da yine hazfedilmiş başka bir mansûb kelimenin sıfatı olur. İkincisi; ‘ما’ lafzının ‘لَا ذِي’ anlamında kullanılmasıdır ki bu durumda “يَعْظُمُ بِهِ” ifadesi onun sılası olmakta, ‘ما’ lafzı ise ‘نَعَمْ’ fiilinin fâili kabul edilmektedir. Üçüncüsü ise ‘ما’ kelimesinin belirsiz bir sıfat kabul edilmesidir ki buradaki fâil gizli olmaktadır. Ukberî’nin ele aldığı son görüşe ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّلُوكَ﴾ “Zalimler için bu ne fena bir değişmedir!”²³⁸ ayeti örnek olarak verilebilir.²³⁹

Nisâ Sûresi 63. Ayet

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّلُوكَ﴾

“Onlar, Allah’ın kalplerindeki bildiği kimselerdir. Öyleyse onlara aldırma. Onlara öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında etkili ve güzel söz söyle.”

Zemahşerî, ayette geçen “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” ifadesini ele alarak bu ifadenin iki ayrı yere atfedilebileceğini dile getirir. Bunlardan birincisi “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” lafzının, ‘يَا أَيُّهَا’ ifadesine bağlı olup anlamsal olarak bu ifadeye atfedilmesidir. Böyle kabul edildiğinde

ayetin anlamı, “Onlara öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında etkili ve güzel söz söyle.” şeklinde olmaktadır. İkincisi ise “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” ifadesine atfedilme durumudur ki bu durumda ayetin anlamı şu şekilde olmaktadır. “Onlara kötü benliklerine ve nifak

²³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/164.

²³⁸ Kehf: 18/50.

²³⁹ Ukberî, *et-Tıbyân fî i’râbi’l-Kur’ân*, 1/367.

Zemahşerî, ayetteki “رَفِيقًا” kelimesinin tekil veya çoğul gelme durumunun aynı olduğunu fakat temyiz olması sebebiyle burada tekil kullanıldığını belirtmektedir.²⁴⁴ Ahfeş ise bu kelimenin mansûb olmasının sebebini ‘hâl’ olma durumuyla açıklayarak Zemahşerî’den farklı bir görüş beyan etmektedir. Kûfeliler, ‘رَفِيقًا’ ifadesinin mansûb gelmesini, ‘tefsiriyye’ olmasına bağlayarak bu ifadeye ‘مِنْ’ lafzını da ekleyerek şu şekilde kullanmaktadırlar: “حُسْنٌ أُولَى كَمِنْ رُفِّقَاءَ” ‘İşte bunlar dostların en iyileridir.’ Bu kullanım haricinde Ebû Câfer, ‘رَفِيقًا’ kelimesinin dammeli şekilde de okunabileceğini ifade etmekle beraber bu konuda detaylı bilgi vermemektedir.²⁴⁵

Nisâ Sûresi 70. Ayet

إِنَّ هَٰذَا الْفَضْلُ مِنْ هَٰلِكٍ وَهُوَ بِهَٰلِكَ أَعْلَمُ

“Bu lütf Allah’tandır. Hakkıyla bilen olarak Allah yeter.”

Zemahşerî, ayette geçen “إِنَّ هَٰذَا الْفَضْلُ مِنْ هَٰلِكٍ” ifadesini iki şekilde ele alarak i’râb etmektedir. Bunlardan ilki; ‘ذَلِكَ’ lafzının ‘mübtedâ’, ‘ضَلَّ’ kelimesinin ‘sıfat’, “مِنْ هَٰلِكٍ” ifadesinin ise ‘haber’ olma durumudur. Buna göre ayetin anlamı, “Bu lütf Allah’tandır.” şeklinde olmaktadır. İkincisi ise ‘ذَلِكَ’ kelimesinin ‘mübtedâ’, “مِنْ هَٰلِكٍ” ifadesinin tamamının ‘haber’ olmasıdır ki bu durumda ayet; ‘Bu, Allah’tan gelen bir lütuftur.’²⁴⁶ şeklinde bir anlam kazanır. Muhyiddîn Dervîş, ayetteki bu kısmı

Zemahşerî’den farklı olarak iki ayrı şekilde ele almaktadır. Birincisi, ‘ذَلِكَ’ lafzının ‘mübtedâ’, ‘ضَلَّ’ kelimesinin ‘bedel’, “مِنْ هَٰلِكٍ” ifadesinin ise ‘haber’ olarak gelmesidir. İkincisi ise ‘ذَلِكَ’ lafzı ile başlayan cümle, kendinden önceki ifadeyle irtibatsız yeni

bir cümle olarak kabul edilir. Bu durumda ‘ذَلِكَ’ lafzı ‘mübtedâ’, ‘ضَلَّ’ kelimesi haber, “مِنْ هَٰلِكٍ” ifadesi ise mahzûf bir ‘hâl’e bağlı olarak kabul edilmektedir. Fakat Dervîş, bu i’râb durumlarının anlama etkisine değinmemektedir.²⁴⁷ Ukberî ise bu

cümledeki mübtedânın ‘ذَلِكَ’ kelimesi olduğunu ele almakla beraber, haber için iki seçenek sunmaktadır. İlki; ‘الْفَضْلُ’ ifadesinin haber olmasıdır ki bu durumda “مِنْ هَٰلِكٍ” kelimesi ‘hâl’ konumunda olur. Diğeri ise “مِنْ هَٰلِكٍ” ifadesinin ‘haber’ kabul edilip

²⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/180.

²⁴⁵ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/224; Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i’râbi’l-Kur’ân*, 1/201,202.

²⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/182.

²⁴⁷ Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/256.

‘ال ف ضل’ kelimesinin sıfat olması durumudur. Yine Ukberî de ayetin anlamsal çerçevesine değinmemektedir.²⁴⁸

Nisâ Sûresi 72. Ayet

﴿إِنْ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيْبَ طَائِفَةٍ فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا قَدْ أَنْعَمَ إِلَهُنَا عَلَيْكُمْ أَنْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَاهِدًا﴾

“Şüphesiz, aranızda öyle kimseler var ki, (onların her biri savaşa gitme konusunda) hakikaten pek ağır davranır. Eğer başınıza bir musibet gelirse, “Allah, bana lütfetti de onlarla beraber bulunmadım” der.”

Ayette geçen “لَمَنْ” ifadesindeki ‘ل’ harfini Zemahşerî ‘ibtidâiyye’ olarak kabul etmekte ve bu duruma şu ayeti örnek olarak vermektedir. ﴿وَلَا إِلَٰهَ إِلَّا اللَّهُ غُفُورٌ رَحِيمٌ﴾ “Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.”²⁴⁹ Zemahşerî, ‘لَيْبَ طَائِفَةٍ’ ifadesinde yer alan ‘ل’

harfini ise ‘mahzûf bir kasemin cevabı’ olarak değerlendirmektedir. Mahzûf olan kasemin de şu şekilde takdir edilebileceğini ifade etmektedir: “وَلَا إِلَٰهَ إِلَّا اللَّهُ” “Allah’a yemin ederim ki içinde işi alabildiğine ağırdan alanlar var.” Nehhâs ve Ahmed Harrâd ise ‘لَيْبَ طَائِفَةٍ’ kelimesindeki lâm (ل) harfini, gizli bir kasemin cevabı olarak kabul etmekte iken, ‘لَمْ تَنْ’ lafzındaki lâm harfini ‘ibtidâiyye’ olarak değil, ‘te’kîd lâmi’ olarak değerlendirmektedir.²⁵⁰ Bu açıklamalara ek olarak Zemahşerî, ‘لَيْبَ طَائِفَةٍ’ ifadesinin ‘مَنْ’ ism-i mevsûlünün sırası olduğunu belirterek ism-i mevsûle giden zamirin de ‘لَيْبَ طَائِفَةٍ’ fiilindeki müstetir ‘وَهُوَ’ olduğunu dile getirmekte ve buradaki hitabın Peygamber (s.a.v)’in ordusuna olduğunu ifade etmektedir.²⁵¹ Bununla birlikte Hemedânî, ‘لَيْبَ طَائِفَةٍ’ lafzının ‘مَنْ’ ifadesinin sıfatı olabileceğini zikretmektedir.²⁵²

Nisâ Sûresi 73. Ayet

﴿وَلَيْنُ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِّنَ الْإِلَٰهِ لَيَقُولَنَّ كَأَن لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

“Eğer Allah’tan size bir lütuf (zafer) erişse, bu sefer de; sizinle kendisi arasında hiç tanışıklık yokmuş gibi şöyle der: “Keşke ben de onlarla beraber olsaydım da büyük bir başarıya (ganimete) ulaşıyaydım.”

²⁴⁸ Ukberî, *et-Tıbyân fî i’râbi’l-Kur’ân*, 1/371.

²⁴⁹ Nahl: 16/18.

²⁵⁰ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/225; Ahmed Harrâd, *el-Müctebâ min müşkili i’râbi’l-Kur’ân*, 1/185.

²⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/184.

²⁵² el-Hemedânî, *Kitâbu’l-ferîd fî i’râbi’l-Kur’âni’l-mecîd*, 2/297.

Zemahşerî bu ayette “فَافُوزَ” ‘Elde etseydim.’ ifadesini ele alarak bu ifadenin ‘فَاُفُوزَ’ şeklinde merfû da okunabileceğini dile getirmektedir. Böyle okunmasının sebebi ise ya “كُنْتُ مَعَ هُمْ” / Müminlerle birlikte olsaydım.” lafzına atfedilmesi ya da hazfedilmiş

bir mübtedânın haberi olmasıdır. Bu durumda ayetin anlamı şu şekilde olur: “فَاُفُوزَ” ‘O zaman ben de elde etseydim.’²⁵³ Ukberî de Zemahşerî gibi bu kelimenin iki şekilde okunabileceğini zikretmekte; fethalı okunduğunda ayetteki ‘لِي يَنْتِي’ ifadesinin cevabı olacağını, dammeli okunduğunda ise hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olabileceğini ifade etmektedir.²⁵⁴ Mekkî bin Ebî Tâlib ve Zeccâc ise ‘فَاُفُوزَ’ kelimesinin temmenî ifadesi olan “لِي يَنْتِي” lafzının cevabı olarak sadece fethalı okunabileceğini belirtmektedir.²⁵⁵

Nisâ Sûresi 75. Ayet

﴿وَمَا لَكُمْ لَّا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الَّتِي ظَالَمَ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيًّا﴾

“Size ne oluyor da, Allah yolunda ve “Ey Rabbimiz! Bizleri halkı zalim olan şu memleketten çıkar, katından bize bir dost ver, bize katından bir yardımcı ver” diye yalvarıp duran zayıf ve zavallı erkekler, kadınlar ve çocukların uğrunda savaşa çıkmıyorsunuz?”

Ayetteki “الْمُسْتَضْعَفِينَ” kelimesini Zemahşerî, iki farklı şekilde değerlendirmektedir. Birincisi; bu ifadenin “سَبِيلِ اللَّهِ” ifadesine atfedilmesi sebebiyle mecrûr olmasıdır. Buna göre ayet, “فَاُفُوزَ” ‘Allah yolunda ve ezilenlerin kurtuluşu uğrunda savaşın’ şeklinde bir anlam kazanır. Zeccâc ve Müberred de bu ifadeyi, bu şekilde ele alıp değerlendirmişlerdir.²⁵⁶ İkincisi ise ‘لِي يَنْتِي’ kelimesinin ‘ihtisâs’ olması sebebiyle mansûb olma durumudur. Bu durumda Zemahşerî, “Allah yolundan” kast edilenin, ezilenlerin kurtarılması olduğunu ve ezilen Müslümanların, kafirlerin elinden kurtarılmasının da hayırların en büyüğü ve en özeli olacağını dile getirmektedir.²⁵⁷ Yâsin Câsim el-Muhaymid, bu kelimenin ‘ihtisâs’

²⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/186.

²⁵⁴ Ukberî, *et-Tıbyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/372.

²⁵⁵ Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, 1/202; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 2/76.

²⁵⁶ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 2/77; Yâsin Câsim el-Muhaymid, *el-İ'râbu'l-muhîd min tefsiri bahri'l-muhîd*, 3/299.

²⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/188.

olarak kullanılmasının, ayetin zahirî anlamına uygun düşmediğini dile getirerek ‘ihtisâs’ manasından dolayı mansûb olma durumunu gerekli görmemektedir. Bunun dışında İbn Şihâb, “فِي سَبِيلِ اللَّهِ” ifadesini ‘و’ bağlacını kullanmadan, “فِي سَبِيلِ اللَّهِ” şeklinde okumaktadır. Buna göre “لَمْ يَصْرُحْ” ifadesinin ‘bedeli’ olmakta ve ayetin anlamı, “فِي سَبِيلِ اللَّهِ” ‘Allah’ın yolu, ezilenlerin yoludur.’ şeklinde olmaktadır.²⁵⁸

Zemahşerî, ayette geçen “هَذِهِ الْفَرِيَّةُ الظَّالِمَ أَهْلَهَا” ifadesindeki ‘الظَّالِمَ’ kelimesinin ‘الظَّالِمَ’ ifadesinin sıfatı olduğunu; sonrasında gelen ‘هَلْ هَا’ lafzının ise ism-i fâil olarak gelip tam fiil kabul edilen ‘الظَّالِمَ’ kelimesinin fâili olduğunu belirtmektedir. Bu i‘râb

açıklamaları haricinde Zemahşerî, ‘الظَّالِمَ’ kelimesinin, ‘الظَّالِمَ’ ifadesinin sıfatı olduğu halde neden müennes değil de müzekker geldiği üzerinde de durmakta ve bu kelimenin müzekker olma sebebini, fâilinin müzekker olmasına bağlamaktadır.²⁵⁹ Ferrâ da Zemahşerî gibi ‘الظَّالِمَ’ ifadesini sıfat kabul etmekle beraber, bu kelimeyi fiil olarak değerlendirmekte ve ‘هَلْ هَا’ lafzını da onun fâili olacağını dile getirmektedir. Ferrâ bu

duruma “عَرِضَ عَ دَارُهُ” / *Evi geniş olan adama uğradım.*” cümlesini örnek vermektedir. Cümledeki ‘عَرِضَ عَ دَارُهُ’ kelimesi de ‘الظَّالِمَ’ lafzı gibi ism-i fâil olup fiil kabul edilmekte ve fâili olan ‘دَارُهُ’ ifadesinden dolayı müennes olarak gelmektedir.²⁶⁰

Nisâ Sûresi 77. Ayet

لَا تَرَى إِلَى الْبَيْتِ قَبْلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَهَاتُوا أَلْفَاكَ لَكُمْ هَكَذَا هُوَ الْفَرِيَّةُ الظَّالِمَ أَهْلَهَا إِذَا قَاتَلَ إِيَّاهُمْ فَذَرُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ الْبَيْتَ قَبْلَ نَفْسِكُمْ فَذَرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ خَائِفُونَ
نَاسٌ كَخَشِيَةِ اللَّهِ وَخَشِيَ اللَّهُ وَأَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ هَؤُلَاءِ لَوْلَا هَؤُلَاءِ لَمْ يَكُنْ الْقِتَالُ إِذَا قَاتَلَ إِيَّاهُمْ فَذَرُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ الْبَيْتَ قَبْلَ نَفْسِكُمْ فَذَرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ خَائِفُونَ
الْ دُنْيَا قَبْلَ الْآخِرَةِ وَهَلْ خَيْرٌ لَكُمْ أَنْ تَهْتَفُوا بِهَا تَطْلُمُونَ قَبْلَ الْ

“Daha önce kendilerine, “(savaşmaktan) ellerinizi çekin, namazı kılın, zekâtı verin” denilenleri görmedin mi? Üzerlerine savaş yazılınca, hemen içlerinden bir kısmı; insanlardan, Allah’tan korkar gibi, hatta daha çok korkarlar ve “Rabbimiz! Niçin bize savaş yazdın? Bizi yakın bir zamana kadar erteleyeseydin ya!” derler. De ki: “Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah’a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez.”

²⁵⁸ Yâsîn Câsim el-Muhammid, *el-Î‘râbu’l-muhîd min tefsiri bahri’l-muhîd*, 3/299.

²⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/190.

²⁶⁰ Ferrâ, *Me 'âni 'l-Kur 'ân li- Ferrâ*, 1/277.

Ayette geçen “عَظِيمَةً إِلَٰهٍ” ‘Allah’tan korkar gibi’ ifadesi, Zemahşerî’ye göre “يُخْشَوْنَ” fiilindeki müstetir “هُوَ” zamirinin ‘hâli’ olması sebebiyle mahallen mansûbtur.

Nisâ Sûresi 81. Ayet

“Sana “baş üstüne” derler. Fakat senin yanından çıktıklarında, içlerinden birtakımı, geceleyin; (senin gündüz) söylediklerinin aksini kurarlar. Allah, onların geceleyin kurduklarını yazmaktadır. Sen onlara aldırma. Allah’a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter.”

²⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/192.

aynı anlamı içerdığını dile getirmekte, Nahiv alimlerinin yaptığı takdîrin, ayetin anlamını daha güzel ve daha kapsamlı hale getireceğini ifade etmektedir.²⁶⁶ İkincisi, ‘طَعَّ’ ifadesinin ‘mefûlün mutlak’ olarak mansûb şekilde okunmasıdır. Bu durumda ise ayet, “أَطَعْتُكَ طَعَّ” ‘Sana güzel bir şekilde itaat ettik.’ şeklinde bir anlam kazanır.²⁶⁷ Ahfeş de ‘طَعَّ’ kelimesinin ‘mefûlün mutlak’ olması sebebiyle mansûb olabileceğini ifade edip ayetin manasının, “نُطِيعُكَ طَعَّ” ‘Biz itaat ederiz.’ şeklinde olacağını dile getirmektedir.²⁶⁸

Nisâ Sûresi 87. Ayet

إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ۚ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ رَبُّكُمْ ۚ وَمَنْ يَصِدْقُ مِنْ أَلِفٍ

“Allah’tan başka ilah yoktur. Kıyamet günü mutlaka sizi bir araya getirecektir, bunda şüphe yoktur. Kim Allah’tan daha doğru sözlü olabilir.”

Zemahşerî, ayette geçen “إِلَٰهَ” lafzının ‘mübtedâ’ olduğunu dile getirmekte, mübtedânın haberi için ise iki ihtimal ileri sürmektedir. İlki “إِلَٰهَ” ifadesinin haber olması, diğeri ise “إِلَٰهَ” lafzı ara cümle kabul edilip ج م عَنَّكُمْ ‘Allah’a and olsun ki, Allah sizi kesinlikle bir araya getirecek.’ şeklinde bir anlam kazanır.²⁶⁹ Zekeriyâ el-Ensârî,

“إِلَٰهَ” ifadesini Zemahşerî’den farklı olarak ele almakta ve hem ‘إِلَٰهَ’ lafzının hem de “إِلَٰهَ” ifadesinin ‘mübtedâ olduğunu zikretmekte, ‘haber’in ise mahzûf olup takdîrinin ‘ل’ şeklinde olacağını belirtmekte fakat ayetin anlamına değinmemektedir.²⁷⁰ Mahmûd Sâfi ise ج م عَنَّكُمْ ifadesinin başındaki yemin ‘lâm’ından dolayı bunun yeminin cevabı olacağını belirtmektedir.²⁷¹

Nisâ Sûresi 88. Ayet

إِنَّمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٌ وَآلُكُمْ بِهِمْ مُّشْرِكُونَ ۚ إِنَّهُمْ بُدِئُوا بِكُفْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Size ne oluyor da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Allah, onları yaptıkları işlerden dolayı baş aşağı ederek eski konumlarına (küfre) döndürmüştür. Allah’ın

²⁶⁶ Zeccâc, Me‘ânî’l-Kur‘ân ve i‘râbuhû, 2/81.

²⁶⁷ Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/200.

²⁶⁸ Nehhâs, I‘râbu’l-Kur‘ân, 1/227.

²⁶⁹ Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/214.

²⁷⁰ Zekeriyâ el-Ensârî, *I'râbu 'l-Kur'ân 'il-Azîm el-Mesned li Zekeriyâ el-Ensârî*, 229.

²⁷¹ Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i'râbi 'l-Kur'ân*, 3/120.

saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi saptırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın.”

Ayetteki “فَتَنِينَ” kelimesini Zemahşerî, ‘hâl’ olarak ele almakla birlikte bu konuda detaylı bir açıklamaya yer vermemektedir.²⁷² Basralılar da Zemahşerî gibi bu kelimeyi ‘لُكْ’ ifadesindeki zamirin ‘hâl’i olarak ele almaktadır. Kûfeli dilciler ve İbn Cerîr ise, ‘فَتَنِينَ’ kelimesini gizli bir ‘لُكْ’ fiilinin haberi olarak değerlendirerek ayetin anlamının, ‘فَلْهُ لُكْ مَدْفِي أَلَمْ لَفْ دَقِي نَ كُ تَتَفْتَنِينَ’ ‘Münafıklara ne oldu ki siz iki gruba ayrıldınız.’ şeklinde olacağını zikretmişlerdir.²⁷³

Nisâ Sûresi 90. Ayet

إِنَّمَا إِلَهُ الْبَنِي يَصْلُونَ إِيَّاهُمْ قَوْمٌ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ حَاجٌّ أَوْ كُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتِلُوكُمْ فَلَمْ يَقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيًّا

“Ancak sizinle aralarında anlaşma olan bir topluma sığınmış bulunanlar yahut ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sığdıramayıp (tarafsız olarak) size gelenler başka. Eğer Allah dileseydi, onları size musallat kıları da sizinle savaşırlardı. Eğer onlar sizden uzak durur, sizinle savaşmayıp size barış teklif ederlerse; Allah, onlara saldırmak için size bir yol (yetki) vermemiştir.”

Zemahşerî, ayette geçen “أَوْ حَاجٌّ أَوْ كُمْ” ‘yahut size gelirlerse’ ifadesinin iki yere atfedilebileceğini dile getirmektedir. Bunlardan ilki ‘ق و م’ kelimesinin sıfatı olan “لُكْ مَدْفِي” lafzına atfedilme durumudur. Buna göre ayetin anlamı, “لُكْ مَدْفِي يَصْلُونَ إِيَّاهُمْ قَوْمٌ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ حَاجٌّ أَوْ كُمْ” ‘Ancak anlaşmalı olduğunuz bir kavme yahut sizin adınıza veya size karşı savaşmaktan uzak durmuş olan bir kavme katılanlar hariç.’ şeklinde olmaktadır. İkincisi ise, bu ifadenin ‘الَّذِينَ’ ism-i mevsûlünün sılası olan ‘يَصْلُونَ’ ile başlayan cümleye atfedilmesidir ki bu durumda ayet; “لُكْ مَدْفِي يَصْلُونَ إِيَّاهُمْ قَوْمٌ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ حَاجٌّ أَوْ كُمْ” ‘Ancak anlaşmalı olduğunuz bir kavme veya sizinle savaşmayan bir kavme katılanlar hariç.’ şeklinde bir anlam kazanır. Zemahşerî’ye göre

²⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/216.

²⁷³ Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *el-Î'râbu'l-muhîd min tefsiri bahri'l-muhîd*, 3/309; Muhyiddîn Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*, 2/283.

burada tercih edilen görüş, 'الَّذِي' ism-i mevsûlünün sılasına atfedilmesidir.²⁷⁴ Hemedânî de ayetin bu kısmını Zemahşerî gibi ele almaktadır.²⁷⁵

Zemahşerî, ayetteki "حَصْرَتْ صُدُورَهُمْ" 'içleri daralarak' ifadesini, başında bir 'ح' edatı varmış gibi kabul ederek, bu ifadenin hâl konumunda olması sebebiyle mansûb

olduğunu dile getirmektedir. Müberred; "حَصْرَتْ صُدُورَهُمْ" lafzını, hazfedilmiş bir mevsûfun sıfatı olarak kabul etmekte ve ayete, "وَمَا حَصْرَتْ صُدُورَهُمْ" 'Ya da size içleri daralmış bir kavim olarak gelen' şeklinde bir anlam vermektedir.²⁷⁶ Ukberî'ye

göre ise 'حَصْرَتْ' kelimesi; mansûb kabul edildiğinde 'hâl' olması sebebiyle 'حَصْرَتْ' şeklinde, mecrûr kabul edildiğinde 'حَصْرَتْ' kelimesinin sıfatı olarak 'حَصْرَتْ' şeklinde, 'حَصْرَتْ' mübtedâsının 'haberi' olması dolayısıyla 'حَصْرَتْ' şeklinde okunabilmekte ve bu cümle hal cümlesi olmaktadır.²⁷⁷

Nisâ Sûresi 92. Ayet

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً﴾
﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً﴾
﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً أَوْ مَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً﴾

"Bir müminin diğer mümini yanlışlık dışında öldürmesi asla caiz değildir. Bir mümini yanlışlıkla öldürenin, bir mümin köleyi azad etmesi ve öldürülenin ailesi bağışlamadıkça, ona diyet ödemesi gerekir. Eğer o mümin, size düşman bir topluluktan ise mümin bir köleyi azad etmek gerekir. Şayet aranızda anlaşma olan bir millettense, ailesine diyet ödemek ve mümin bir köleyi azat etmek gerekir. Bulamayana, Allah tarafından tevbesinin kabulü için, ard arda iki ay oruç tutmak gerekir. Allah bilendir. Hakim'dir."

Zemahşerî, ayette geçen "حَصْرَتْ" kelimesini üç ayrı şekilde değerlendirmektedir. Birincisi; 'mef'ûlün leh' olmasıdır ki bu durumda ayetin anlamı, "Müminin mümini katletmesi sadece hata sebebiyle söz konusu olabilir, başka hiçbir sebeple olamaz." şeklinde olmaktadır. İkincisi; 'hâl' olarak i'râb edilmesidir. Buna göre ayet, "Müminin mümini katletmesi hata hali dışında, başka hiçbir hal ve durumda söz konusu olamaz."

²⁷⁴ Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/220.

²⁷⁵ el-Hemedânî, Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd, 2/317.

²⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/222.

²⁷⁷ Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 1/379.

şeklinde bir anlam kazanmaktadır. Üçüncüsü ise “لَّيْلٌ قَتَلَ خَطْلًا” şeklinde bir mef’ûlün mutlakın sıfatı olmasıdır. Bu durumda ayet; “Müminin şanına yakışan, bir mümini - katli ilk başlatan olarak- öldürmenin kendisinden asla sadır olmamasıdır. Kendisi tarafından kasıtsız gerçekleşirse başka.” anlamına gelmektedir.²⁷⁸ Muhyiddîn Dervîş ve De‘âs, bu kullanımların dışında bir de ‘خَطْلٌ’ kelimesinin başında hazfedilmiş ‘پ’ harf-i cerinin olduğunu ve ifadenin, “لَّيْلٌ يَلْخُطْ” ‘Hata ile olması dışında’ şeklinde olacağını belirtmektedir.²⁷⁹

Ayetteki “فَتَجَرِيرٌ رَقَبٌ” ifadesine Zemahşerî, ‘ع ل يه’ lafzını takdir etmekte ve ayetin anlamının “فَعَلَيْهِ تَحْرِيرٌ رَقَبٌ” ‘Bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması gerekir.’ şeklinde olacağını ifade etmektedir.²⁸⁰ Mekkî bin Ebî Tâlib de bu ifadeye ‘ع ل يه’ lafzını takdir etmekle birlikte Zemahşerî’ye ek olarak bir de bu kelimenin hazfedilmiş bir ‘haber’ olduğunu zikretmektedir.²⁸¹ Mahmûd Sâfi ise ‘تَجَرِيرٌ’ ifadesini, hazfedilmiş bir haberin mübtedâsı olarak kabul etmekte, hazfedilmiş olan haberin takdirinin de ya “سُؤُولِيَّةٌ” / sorumluluk” ya da “الْوَاجِبُ” / görev” kelimelerinden birinin olabileceğini dile getirmektedir.²⁸²

Son olarak Zemahşerî, “أَنْ يَصَّدَّقُوا” ifadesini ele almakta ve bu ifadenin iki ayrı yere atfedilebileceğini belirtmektedir. Birincisi; “فَتَجَرِيرٌ رَقَبٌ” lafzına takdir edilen ‘ع ل يه’ kelimesine atfedilmesidir ki bu durumda “أَنْ يَصَّدَّقُوا” ifadesi, zamanı hazfedilen bir zarf olması sebebiyle mahallen mansûb kabul edilir. Buna göre ayetin anlamı, “ع ل يه” ‘Kendisine bağışladıkları zaman hariç, kendisinin diyet vermesi gerekir.’ İkincisi ise “فَدْيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ” ifadesine atfedilmesidir ki bu durumda “أَنْ يَصَّدَّقُوا” lafzı, ‘ه ل يه’ kelimesinin ‘hâl’i olarak yine mahallen mansûb olur. Böyle kabul edildiğinde ise ayetin anlamı şu şekilde olur: “مُتَلَّاهٌ مُّتَصَدِّقٌ دَقِيْقٌ” ‘Bağışlayıcı olmaları hali dışında ailesine diyet vermesi gerekir.’ Hemedânî de eserinde bu ifadeyi Zemahşerî gibi ele almakta ve açıklamaktadır.²⁸³

²⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/224.

²⁷⁹ Muhyiddîn Dervîş, *İ‘râbu’l-Kur‘ân ve Beyânuhû*, 2/294; ed-De‘âs vd., *İ‘râbu’l-Kur‘ân li-De‘âs*, 1/214.

²⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/226.

²⁸¹ Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i‘râbi’l-Kur‘ân*, 1/205.

²⁸² Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fi i‘râbi’l-Kur‘ân*, 3/131.

²⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/230; el-Hemedânî, *Kitâbu’l-ferîd fi i‘râbi’l-Kur‘âni’l-mecîd*, 2/322-323.

kelime, ‘دري درج’ ‘derece sahibi kimseler’ şeklinde bir anlam kazanır. Üçüncüsü bu kelimeye hazfedilmiş bir harf-i cerin takdir edilmesidir. Buna göre ifade, ‘دري درج’ ‘bir dereceyle’ şeklinde olmaktadır. Son olarak ise bu ifadenin zarf konumunda olmasıdır. Bu durumda ayet, ‘دري درج و م نزل ل’²⁸⁷ şeklinde bir anlam kazanır.

Zemahşerî, doksan beşinci ayetteki “أَجْرًا” ifadesini ele alarak bu ifadenin ‘فَصْل’ fiilinden dolayı mansûb olduğunu zikretmektedir. Çünkü ‘أَجْرًا’ fiili, ‘فَصْل’ anlamında olup ayetin anlamı, “أَجْرًا رَهُمْ أ” ‘Onları bir ödüllendirişle ödüllendirdi.’ şeklinde olmaktadır.²⁸⁸ Ahmed Harrâd da eserinde bu kelimeyi Zemahşerî gibi ele alıp değerlendirmektedir.²⁸⁹ Ayrıca Zemahşerî “أَجْرًا عَظِيمًا” ifadesinin bir sonraki ayette geçen ‘دري بلت’ kelimesinin hâli olabileceğini dile getirerek mansûb konumda olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda doksan altıncı ayetteki “م غ ف رة و ر ح مة” kelimeleri gizli kabul edilen “ر ج م / غ ف ر” fiillerine bağlı olarak ‘mef’ûlün mutlak’ konumunda olmakta ve bu fiiller, “ر ج م رة و ر ح مة” / Onları bir bağışlamayla bağışladı.” veya “ر ج م رة و ر ح مة” / Onlara bir merhametle merhamet etti.” anlamını ifade etmektedir.²⁹⁰

Son olarak Zemahşerî, doksan altıncı ayette geçen “دري بلت م غ ف رة و ر ح مة” kelimelerini ele alarak bu kelimelerin ‘أَجْرًا’ ifadesinin bedeli olduğu için mansup halde olacağını ifade etmektedir. Ayrıca ‘دري بلت’ kelimesinin “دري جة” şeklinde ‘mef’ûlün mutlak’ konumunda gelmesi de mümkündür. Bu kullanım, “صير به أسوأطا” ‘Ona birkaç kamçı darbesi vurdu.’ ifadesinin “صير به صر بلت” ‘Ona darbeler vurdu.’ anlamına gelmesiyle benzerlik gösterir. Buna göre, ayette “فَصْل لَه تَف ضي لا ت” ‘Onu birçok üstünlükle üstün kıldı.’ anlamı kast edilmektedir.²⁹¹

Nisâ Sûresi 100. Ayet

وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْإِسْلَامِ أَجْرًا كَثِيرًا وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

²⁸⁷ el-Hemedânî, *Kitâbu 'l-ferîd fî i 'râbi 'l-Kur'âni 'l-mecîd*, 2/328; Ukberî, *et-Tıbyân fî i 'râbi 'l-Kur'ân*, 1/383.

²⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/240.

²⁸⁹ Ahmed Harrâd, *el-Müctebâ min müşkili i 'râbi 'l-Kur'ân*, 1/194.

²⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/240.

²⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/240.

“Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah’a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah’a düşer. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”

Zemahşerî, ilgili ayette geçen “ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ” ‘Sonra ölüm onu yakalarsa’ ifadesine dair iki farklı i’râb ihtimalini zikretmektedir. Bunlardan birincisi; ‘رُكَّهْ’ ifadesinin hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olması sebebiyle merfû okunmasıdır ki bu durumda kelime, ‘رُكَّهْ’ şeklini alır. İkincisi ise fiilin başında gizli bir ‘نُ’ harfinin varlığı esas alınarak kelimenin, ‘رُكَّهْ’ şeklinde mansûb okunması yönündedir.²⁹² Hemedânî, bu iki yorumun yanı sıra cumhûrun, söz konusu fiilin, ‘يُخْرِجُ’ fiiline atfedilmesiyle meczûm olarak da okunabileceğini ifade etmektedir.²⁹³ Ukberî ise bu yorumlardan farklı olarak ‘رُكَّهْ’ şeklinde merfû okunmasının sebebini başlangıç cümlesi olmasıyla açıklamaktadır.²⁹⁴

Nisâ Sûresi 109. Ayet

﴿أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ جَاءْتُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ الْهَالِكِ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلٌ﴾

“İşte siz öyle kimselersiniz (ki, diyelim) dünya hayatında onları savundunuz. Ya kıyamet günü onları Allah’a karşı kim savunacak yahut kim onlara vekil olacak?”

Zemahşerî, ayette geçen “هَؤُلَاءِ أَنْتُمْ” ifadesinde yer alan ‘أَنْتُمْ’ lafzının mahallen merfû konumunda mübteda, ‘أُولَءِ’ kelimesinin ise haber olduğunu ve her iki ifadenin başında bulunan ‘هَ’ zamirinin tenbîh için geldiğini ifade etmektedir. Ayetin

devamındaki ‘جَادِلْ’ fiilini ise iki şekilde yorumlamaktadır. Birincisi; bu fiilin, haber olan ‘أُولَءِ’ kelimesini açıklamak üzere gelmesidir. İkincisi ise ‘أُولَءِ’ ifadesinin ‘يُجَادِلُ’ anlamında kullanılması dolayısıyla ism-i işaret olduğunu ve ‘جَادِلْ’ lafzının da onun

sılası olmasıdır ki buna göre ayetin anlamı; “هَؤُلَاءِ أَنْتُمْ تَخْلَصُونَ عَنْ طَعْنِ وَقَوْمِهِ فِي الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ الْهَالِكِ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلٌ”

“Varsayın ki Tûme ve kavmini dünyada savundunuz. Peki ahirette Allah bunları azabıyla yakalayınca kim savunacak onları?” şeklinde olmaktadır.²⁹⁵ Muhammed Ali Taha ed-Dürre, bu ifadede geçen ‘هَ’

²⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/246.

²⁹³ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*, 2/333.

²⁹⁴ Ukberî, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân*, 1/385.

²⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/262.

zamirlerini ve 'ل' kelimesini Zemahşerî gibi ele almakla birlikte diğer kısımların i'râbında Zemahşerî'den farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bunlardan ilki; 'أول' kelimesi için olup kelime, ism-i işaret olması sebebiyle kesra üzere mebnîdir ve hazfedilmiş bir fiilin mef'ûlün bihidir. Bu fiilin takdiri "أعني هؤلاء" 'Şunları kast ediyorum.' şeklindedir. Ya da bu kelime damme üzere mebni olup hazfedilmiş bir 'يا' nidâ edatından dolayı mahallen mansûbtur. Bu durumda "جاءت عته" ifadesi, 'mübtedâ' olarak gelen 'ل' kelimesinin 'haberi' olmakta ve 'أول' kelimesi, 'mübtedâ' ile 'haber' arasına giren ara cümle olarak kabul edilmektedir. İkinci bir değerlendirmede ise 'أول' ifadesini 'mübtedâ'nın 'haberi' olarak, 'جاءت' fiili ile başlayan cümleyi ise bu ifadenin 'hâl'i olacak şekilde ele almakta ve bu fiilin 'hâl' olması için başına bir 'قد' edatının takdir edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Kûfeliler, 'أول' kelimesinin 'haber' konumunda olup ism-i mevsûl olduğunu ve söz konusu fiilin onun sılası olacağını dile getirmektedirler. Fakat Basralılar, bu görüşü; 'أول' ifadesinin ism-i işaret olup 'ل' ism-i mevsûlünün anlamını içermemesi nedeniyle kabul etmemektedir.²⁹⁶

Nisâ Sûresi 114. Ayet

خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَحْوَهِمْ إِنْ لَمْ يَأْمَرْ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ ۚ وَمَنْ يَفْعَلْ هَذَا ابْتَغَاءَ مَرْضَاتٍ آلِهَ
فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

“Bir sadaka vermeyi yahut iyilik yapmayı yahut da insanların arasını düzeltmeyi emredenleri hariç, onların aralarındaki gizli konuşmaların çoğunda hiçbir hayır yoktur. Kim bunları sırf Allah’ın rızasını kazanmak için yaparsa, biz ona büyük bir mükâfat vereceğiz.”

Ayette geçen "إِنْ لَمْ يَأْمَرْ" ifadesindeki 'لَمْ' lafzını Zemahşerî, iki farklı şekilde i'râb etmektedir. Bunlardan birincisi; 'كثير' kelimesine 'bedel' olma durumudur. İkincisi ise 'لَمْ' lafzının 'istisnâ-i munkatı' olması sebebiyle mansûb kabul edilmesidir ki bu durumda ayet, "وَلَكِنْ مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ ۚ" 'Ancak sadakayı emreden hariç, çünkü onun fısıldaşmasında hayır vardır.' şeklinde bir anlam kazanmaktadır.²⁹⁷

Hemedânî ise, ayette geçen "لَمْ يَأْمَرْ" ifadesindeki 'لَمْ' lafzını üç farklı şekilde

²⁹⁶ ed-Dürre, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerîm ve İ'râbuhû ve beyânuhû*, 2/611.

²⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/266.

değerlendirmektedir. Bu yorumlardan ikisi Zemahşerî'nin görüşleriyle örtüşmekte olup üçüncüsü, Zemahşerî'den ayrılan özgün bir yaklaşımdır. Hemedânî'ye göre bu üçüncü yorumda “ن ج واه م” lafzı, “ن ج واه م” kelimesinden ‘bedel’ konumunda olup cer mahallindedir. Buna göre cümlede takdiren hazfedilmiş bir muzâf bulunmakta ve ayetin anlamı, “لَخِي ر دفي ن ج واه م لَّ ن ج وى م ن أ م ر” ‘Onların gizli konuşmalarında, yalnızca sadaka emredene ait gizli konuşma istisna olmak üzere, hayır yoktur.’ şeklinde olmaktadır.²⁹⁸

Nisâ Sûresi 125. Ayet

﴿أَحْسَنُ دِي إنا م مَنَ اسْلَمَ وَجْهَهُ ۖ هَلْ وَهُوَ مُخْسِنٌ وَاتَّعَمَ لَ إِبْ هَرِهِيْمَ خَبِي اَفَّا وَ تَخَذَا هَلْ إِبْ هَرِهِيْمَ خَلِي اِلَ﴾

“Kimin dini, iyilik yaparak kendini Allah’a teslim eden ve hakka yönelen İbrahim’in dinine tabi olan kimsenin dininden daha güzeldir? Allah, İbrahim’i dost edindi.”

Zemahşerî, bu ayette “جَنِيْفًا” ifadesinin, iki farklı kelimenin ‘hâl’i olabileceğini ele almaktadır. Bunlardan ilki, اَبْرَهِيْمَ fiilinin fâilinden ‘hâl’ olması, ikincisi ise مَبْرَهِيْمَ kelimesinin ‘hâl’i olma durumudur. Zemahşerî, bu ikinci i‘râbın, ﴿مَبْرَهِيْمَ جَنِيْفًا﴾²⁹⁹ “Bilakis, hanîf olarak İbrahim’in dinine uyun ki, o müşriklerden değildi.” ayetinde de aynı olduğunu belirtmektedir.³⁰⁰ Muhyiddîn Dervîş de bu kelimeyi Zemahşerî’ye benzer şekilde ele alıp yorumlamaktadır.³⁰¹

3.3.4. Nisâ Sûresinin 127-176. Ayetlerinin İ‘rab Açısından Tahlîli

Nisâ Sûresi 127. Ayet

﴿وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي اِل نِسَاءٍ ۚ قُلْ ا هَلْ يُفِيْكُم فِيهِ ۚ نَ ۚ وَمَا يُتْ هَلْ عَلَيْكُم فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى اِل نِسَاءٍ ا هَلْ لِي لَ تُوْتُوْنَهُ ۚ نَ مَا كُتِبَ لَهُ ۚ نَ وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنكِحُوْهُ ۚ نَ وَالْمُسْتَضْعِفِيْنَ مِنَ الْوُلْدَانِ ۚ ۚ وَاَنْ تَقُوْمُوا لِاِيْتَانَا هُمَا بِالْقِسْطِ ۚ ۚ وَمَا تَفْعَلُوْا مِنْ خَيْرٍ ۚ فَآ نَ ا هَلْ كَانَ بِهٖ عَلٰى اِمَا﴾

“Kadınlar hakkında senden fetva istiyorlar. De ki: “Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor.” Kitapta, kendilerine (verilmesi) farz kılınan (miras)ı vermediğiniz ve evlenmek istediğiniz yetim kızlara, zavallı çocuklara ve yetimlere âdil davranmanıza

²⁹⁸ el-Hemedânî, *Kitâbu'l-ferîd fî i‘râbi'l-Kur‘âni'l-mecîd*, 2/341.

²⁹⁹ Bakara: 2/135.

³⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/278.

³⁰¹ Muhyiddîn Dervîş, *İ‘râbu'l-Kur‘ân ve Beyânühû*, 2/329.

dair, size okunmakta olan âyetler de bunu açıklıyor. Ne hayır yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir.”

Zemahşerî, ayette geçen “وَمَا يُتْلَىٰ” ‘okunup duran ayetler’ ifadesinin mahallen merfû konumunda olup, ayetin anlamının, ‘Size fetvayı, Allah ve yetimlere ilişkin olarak kitapta okunan ayetler vermektedir.’ şeklinde olacağını belirtmektedir. Kitap kelimesi ile ifade edilmek istenen mana ise *Yetimler* (وَالَّذِينَ جَاءُوا فِتْنًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ كَانُوا يُسَوِّغُونَ لِقَوْلِهِمْ فِي الْمُسْكِرَاتِ الْفَوَاحِشَ وَأُولَٰئِكَ يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ أُولَٰئِكَ سَئِئِمٌّ يَتْلُو عَلَيْهِمْ سُورَاتِ الْكِتَابِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) ‘*Yetimler hakkında adaleti gözetememekten korkarsınız.*’³⁰² ayetinde izah edilmektedir.³⁰³

Hemedânî Zemahşerî’nin söylemine ek olarak bu ifadenin, mahallen mansûb olabileceğini de ele almaktadır. Buna göre ayetin anlamı, “وَمَا يُتْلَىٰ” ‘Size okunan şey, size açıklanır.’ şeklinde olur.³⁰⁴ Zemahşerî bu açıklamalardan sonra “وَمَا يُتْلَىٰ” ifadesini ele almakta ve bu ifadeyi iki ayrı şekilde i’râb etmektedir. Bunlardan birincisi; “وَمَا يُتْلَىٰ” ifadesinin ‘mübtedâ’, “فِي الْكِتَابِ” ifadesinin ise ‘haber’ olması ve bu cümlelerin bir ara cümle olarak kabul edilmesidir. Burada “kitap” ifadesinden kast edilenin “levh-i mahfûz” olduğunu ifade etmektedir. Buna göre ayet, ‘Size fetvayı Allah verir ki size okunanlar da levh-i mahfuzdadır.’ şeklinde bir anlam kazanır. İkinci i’râb durumu ise “وَمَا يُتْلَىٰ” cümlesinin kâsem anlamını içermesi sebebiyle mecrûr olması durumudur ki böyle kabul edildiğinde ayetin anlamı, “أَقْسَمُ بِمَا لَدَىٰ عِلْمِي أَنِّي كَذَّابٌ” ‘Kitapta okunanlara ant içerim.’ şeklinde olmaktadır. Ayrıca Zemahşerî, söz konusu cümlelerin ‘فِي هَٰذَا’ ifadesindeki zamire atfedilmesini, lafız ve mana yönünden karışıklığa sebebiyet vermesi dolayısıyla doğru bulmamaktadır.³⁰⁵ Fakat Ferrâ, Zemahşerî’den farklı olarak bu durumun caiz olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁶

Nisâ Sûresi 139. Ayet

﴿لَا لِبَنِيٍّ يَتَنَصَّرُونَ إِلَى الْكَافِرِينَ وَلَٰكِنَّمَا يَنُصِّرُونَ عَنِ الْكَافِرِينَ إِلَى الْكَافِرِينَ أُولَٰئِكَ يَتَنَصَّرُونَ إِلَى الْكَافِرِينَ وَلَٰكِنَّمَا يَنُصِّرُونَ عَنِ الْكَافِرِينَ إِلَى الْكَافِرِينَ﴾

“Onlar, mü’minleri bırakıp kâfirleri dost edinen kimselerdir. Onların yanında izzet ve şeref mi arıyorlar? Hâlbuki bütün izzet ve şeref Allah’a aittir.”

³⁰² en-Nisâ: 4/3.

³⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/280.

³⁰⁴ el-Hemedânî, *Kitâbu ‘l-ferîd fi ‘i-râbi ‘l-Kur’âni ‘l-mecîd*, 2/349.

³⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/280.

³⁰⁶ Ferrâ, *Me ‘âni ‘l-Kur’ân li- Ferrâ*, 1/290.

Zemahşerî ayette geçen “الَّذِينَ” ism-i mevsûlünü iki şekilde değerlendirmektedir. İlki; ‘الَّذِينَ’ lafzının, ‘أُرِيدُ أَلَّيْ نَ’ ‘O kimseleri kast ediyorum ki...’ takdirinde olup zemm anlamını içermesi sebebiyle mahallen mansûb olmasıdır. İkincisi ise ‘الَّذِينَ’ ifadesinin, ‘هُمْ أَلَّيْ نَ’ ‘Onlar o kimselerdir ki...’ takdirinde olup bu durumda hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olması sebebiyle mahallen merfû

olmasıdır.³⁰⁷ Buna karşılık Muhyiddîn Dervîş ve Mahmûd Sâfî, ‘الَّذِينَ’ lafzını Zemahşerîden farklı bir şekilde ele alarak bu ifadenin önceki ayette geçen ‘أَلَمْ يَلْفَظْ بِهٖ نَ’ / *Münafıklar*” ifadesinin sıfatı olduğunu dile getirmektedirler.³⁰⁸ De‘âs ise sıfat olmasının yanı sıra bedel olma durumunu da dile getirmekte fakat bu konuda detaylı bir açıklamada bulunmamaktadır.³⁰⁹

Nisâ Sûresi 140. Ayet

﴿وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ هَآيَاتٍ أَلَّا يَكْفُرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأَ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ ۚ إِنَّكُمْ إِذَا مِثْلُهُمْ ۚ ۚ نَ أَلَّا جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا﴾

“Oysa Allah size Kitap’ta (Kur’an’da) “Allah’ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçmedikleri müddetçe, onlarla oturmayın, aksi hâlde siz de onlar gibi olursunuz” diye hüküm indirmiştir. Şüphesiz Allah, münafikların ve kâfirlerin hepsini cehennemde toplayacaktır.”

Bu ayette Zemahşerî, “أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ” ‘işittiğinizde’ ifadesini ele almakta ve bu ifadenin iki farklı şekilde i‘râb edilebileceğini dile getirmektedir. İlk ihtimale göre

‘أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ’ ifadesi, ayette geçen ‘نَزَلَ’ fiilinin ‘mef’ûlü’ konumunda olup mahallen mansûb kabul edilmektedir. İkinci ihtimalde ise fiil, meçhul olarak ‘نَزَلَ’ şeklinde okunmakta; bu takdirde ‘نَزَلَ’ lafzı, bu fiilin ‘nâibu fâili’ olmakta ve mahallen merfû sayılmaktadır.³¹⁰ Mekkî bin Ebî Tâlib ve Hemedânî de ilgili ifadeyi Zemahşerî’nin ortaya koyduğu bu iki i‘râb ihtimali çerçevesinde değerlendirmektedir.³¹¹

³⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/300.

³⁰⁸ Muhyiddîn Dervîş, *İ‘râbu’l-Kur’ân ve Beyânuhû*, 2/353; Mahmûd Sâfî, *el-Cedvel fî i‘râbi’l-Kur’ân*, 3/207.

³⁰⁹ ed-De‘âs vd., *İ‘râbu’l-Kur’ân li-De‘âs*, 1/228.

³¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/302.

³¹¹ Detaylı bilgi için bkz.: Mekkî bin Ebî Tâlib, *Müşkilü i‘râbi’l-Kur’ân*, 1/210, 211; el-Hemedânî,

Kitābu 'l-ferīd fī i 'rābi 'l-Kur'āni 'l-mecīd, 2/359, 360.

³¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/304.

³¹³ Ukberî, *et-Tıbyân fî i‘râbi ‘l-Kur‘ân*, 1/399, 400.

fâillerine râci olmak üzere ‘hâl’ konumunda olmasıdır. Diğer bir ihtimal ise, ‘مُذَبِّبِي ن’ kelimesinin başında takdiren mevcut olduğu kabul edilen ‘أُرِيدُ’ fiilinin ‘mefûlû’ olması ve zemm manası içermesi sebebiyle mansûb kabul edilmesidir. Buna göre ‘مُذَبِّبِي ن’ kelimesinin anlamı, ‘Şeytan ve nefsanî istekleri onları imanla küfür arasında bocalattığından, bu ikisi arasında mütereddit ve şaşkıncıdır.’ şeklinde olur.³¹⁴ Ukberî,

ederken,³¹⁵ Mahmûd Sâfi, “وَلَّيْ دُكْرُونُ” lafzına ‘hâl’ olma yönünde görüş beyan etmektedir.³¹⁶

Nisâ Sûresi 155. Ayet

﴿فِيمَا نَقُضُهُمْ بِمَا قَالُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَفَعَلُوا مَا كَانُوا يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَعْلِ﴾

“Verdikleri sağlam sözü bozmalarından, Allah’ın âyetlerini inkâr etmelerinden, peygamberleri haksız yere öldürmelerinden ve “kalplerimiz muhafazalıdır” demelerinden dolayı (başlarına türlü belâlar verdik. Onların kalpleri muhafazalı değildir), tam aksine inkârları sebebiyle Allah onların kalplerini mühürlemiştir. Artık onlar inanmazlar.”

Bu ayetteki “فِيمَا نَقُضُهُمْ” ifadesi Zemahşerî’ye göre ‘ف ي ن ق ض و م’ ‘sözlerini bozmaları sebebiyle’ anlamına gelmekte olup ifadede geçen ‘ما’ edatı, ayete pekiştirme anlamı katmaktadır. Hemedânî, Zemahşerî’den farklı olarak bu ifadedeki ‘ما’ lafzını iki farklı şekilde değerlendirmektedir. Birincisi bu lafzın zâid olup cümlede te’kîd anlamını içermesi; ikincisi ise ‘ما’ edatının tam nekra bir ifade olarak kabul edilip sonrasında gelen ‘ف ي ن ق ض و م’ lafzının ona ‘bedel’ olmasıdır. Bu durumda پ harf-i ceri, mahzûf bir fiile müteallik olur. Buna göre cümle, “ف ي ن ق ض و م ه ي ت ف ع ل ا پ ي م ما ف ع ل نا” ‘Onlara yaptıklarımızı, sözlerini bozmaları sebebiyle yaptık.’ şeklinde olmaktadır. Zemahşerî, Zeccâc, Ebû Bekir ve diğer bazı alimler, buna ek olarak پ harf-i cerinin Nisâ sûresi yüz altmışıncı ayetinde yer alan ﴿وَلَا يَحِلُّ لَهُمْ﴾ ‘Onlara haram kıldık.’ ifadesine de müteallik olabileceğini, yine aynı ayette geçen ﴿يَا هُودِ﴾ ‘Yahudilerden bir zulüm sebebiyle’ ifadesinin ise ﴿يَا هُودِ﴾ ifadesine ‘bedel’ olacağını dile

³¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/308.

³¹⁵ Ukberî, *et-Tıbyân fî i’râbi’l-Kur’ân*, 1/399, 400.

³¹⁶ Mahmûd Sâfi, *el-Cedvel fî i’râbi’l-Kur’ân*, 3/215.

fî i 'râbi 'l-Kur 'âni 'l-mecîd, 2/375; ed-De'âs vd., Î 'râbu 'l-Kur 'ân li-De 'âs, 1/234.

bulunmazsa, erkek kardeş ona varis olur. Eğer kız kardeşler iki iseler, (erkek kardeşin) bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer kardeşler erkekli kızlı iseler, o zaman (bir) erkeğe, iki kızın hissesi kadar (pay) vardır. Sapmayasınız diye Allah size (hükmini) açıklıyor. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”

Zemahşerî, “إِنْ أَمْرٌ وَهَكَ” ifadesinde yer alan ‘لَا مَرْؤٌ’ lafzını, kendisinden sonra gelen ‘هَلْ لَكَ’ ile açıklanan takdîrî bir fiilin ‘fâili’ olarak değerlendirmektedir. Buna göre söz konusu ifade, ‘لَا مَرْؤٌ هَلْ لَكَ’ şeklinde olmaktadır. Ayrıca Zemahşerî, ayette geçen “هَلْ لَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ” lafzını ele alarak bu ifadenin “لَا مَرْؤٌ هَلْ لَكَ” ifadesinin sıfatı olduğunu, hâl olamayacağını dile getirmektedir. Buna göre ayet, “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا مَاتَ أَحَدُكُمْ فَلْيُتْرَكْ بِأَهْلِيهِ وَوَلَدِهِ” şeklinde olmaktadır. ³²⁶ Ukberî ve Ebu’l-Bekâ ise bu ifadenin ‘هَلْ لَكَ’ fiilindeki zamirden ‘hâl’ olduğunu zikretmekte fakat bu konuda detaylı bir bilgi vermemektedirler. ³²⁷

³²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/352.

³²⁷ Ukberî, *et-Tıbyân fî i’râbi’l-Kur’ân*, 1/413; Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *el-İ’râbu’l-muhîd min tefsiri bahri’l-muhîd*, 3/369.

SONUÇ

Bu tez çalışması, Kur'ân'ın dilsel boyutunu anlama çabalarının en önemli yöntemlerinden biri olan i'râb ilmini merkeze alarak, Zemahşerî'nin meşhur eseri *el-Keşşâf* çerçevesinde Nisâ sûresi özelinde detaylı bir inceleme sunmaktadır. Zemahşerî'nin, Arap dili ilimlerine olan derin vukufiyetiyle kaleme aldığı bu tefsir, sadece dilsel analiz yönüyle değil, anlam inşasına katkı sunan yönüyle de öne çıkmaktadır. Ayetlerde geçen kelime ve cümle yapılarına dair muhtemel i'râb vecihlerini dilbilimsel boyutta açıklarken; bu vecihlerin semantik etkilerine özel bir hassasiyet göstermesi, onu klasik tefsir geleneği içerisinde dil merkezli okumaların öncülerinden biri kılmıştır.

Tez boyunca "i'râb" ve "i'râbu'l-Kur'ân" kavramlarının hem sözlük hem de terim anlamları incelenmiş; bu ilmin tarihî gelişimi, klasik eserlerdeki yeri, ilim tarihinde nasıl konumlandığı ve hangi yöntemlerle işlendiği analiz edilmiştir. Özellikle dilsel tefsir geleneği içinde i'râb ilminin sadece gramer disiplini olarak değil, aynı zamanda tefsire anlam kazandıran bir yöntem olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışma, literatürde eksikliği hissedilen bir noktaya temas etmektedir. Zira mevcut literatür incelendiğinde, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eserinin i'râbu'l-Kur'ân açısından sistematik ve müstakil bir incelemeye konu edilmediği görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu gidermeyi amaçlamakla birlikte, dilsel tefsir geleneğini yeniden gündeme getirme ve bu geleneğin çağdaş Arap dili ve Kur'ân ilimleri çalışmalarına nasıl uyarlanabileceğine dair bir yöntem önerisi sunmaktadır.

Nisâ Sûresi'nin yaklaşık yetmiş ayeti merkeze alınarak yapılan bu çözümlemede, *el-Keşşâf*'ta yer alan yüzü aşkın i'râb yorumu incelenmiş, bunlardan yaklaşık sekseni klasik dilci müfessirlerin yorumlarıyla karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda Ukberî, Zeccâc, Ferrâ, Nehhâs ve Hemedânî gibi âlimlerin yaklaşımlarıyla Zemahşerî'nin yorumları mukayeseli olarak ele alınmış; her bir vecihte Zemahşerî'nin tercih ettiği yorumun anlam üzerindeki etkisi tartışılmıştır.

Klasik dilci müfessirler, genellikle i'râb yaparken sadece nahiv ve sarf kuralları çerçevesinde vecihleri sıralamış; bu vecihlerin ayetin anlamıyla ilişkisine fazla değinmemişlerdir. Zemahşerî'yi farklı kılan ise, i'râb analizlerini anlamı etkileyen

bağlam, siyak ve sibak gibi unsurlarla ilişkilendirmesidir. O, sadece gramer kurallarına değil, ayetin mesajına da odaklanmış; bu yönüyle i'râbı yorumlayıcı bir araç olarak kullanmıştır. Bu yaklaşımı, *el-Keşşâf*'ı klasik i'râb çalışmalarından ayıran temel özellik olmuştur.

Bu araştırma, hem klasik Arap dili ilimlerinin Kur'ân tefsirindeki yerini hem de Zemahşerî gibi önemli bir müfessirin tefsir yöntemini ortaya koymaktadır. Kur'ân'ın anlamını dil yapıları üzerinden değerlendiren bu yaklaşım, i'râb ilminin sadece bir gramer konusu olmadığını; aksine anlamı inşa eden ve yorumlayan dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışmanın, hem Arap dili ve belâgatı alanında yapılacak yeni araştırmalara hem de tefsir ilminde dilsel çözümlemelere dayalı metodolojik yaklaşımlara katkı sağlaması beklenmektedir. İlerleyen süreçte *el-Keşşâf*'ın diğer sûreleri veya farklı müfessirlerin eserleri üzerinden gerçekleştirilecek benzer çalışmaların, Kur'ân ilimleri alanına derinlik katacağı ve disiplinlerarası yaklaşımların gelişimine hizmet edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulazîz, Hâlid. *en-Nahvu't-Tatbîkî*. Mısır: Dâru'l-Lu'lue, 2018.
- Bakırcı, Selami. "Ukberî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/66. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Birişik, Abdulhamit. "İ'râbu'l-Kur'ân." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/377. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'ân." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/383. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Boz, Neslihan vd. "Arap Gramerinde İrab Olgusu ve Tarihi Geçmişi". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1, (Ekim 2022), 27.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Zemahşerî ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (Ağustos 1983), 59.
- Dervîş, Muhyiddîn bin Ahmed Mustafa. *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhû*. Suriye-Humus: Dâr'ul-İrşâd; Beyrut-Şam: Dâru ibn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1415.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/300. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddîn el-Melekî. *Tabakâtu'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- ed-De'âs Ahmed Abdud vd. *İ'râbu'l-Kur'ân li-De'âs*. Şam: Dâru'l-munîr ve Dâru'l-farâbî, 1425.
- ed-Dürre, Muhammed Ali Taha. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerîm ve İ'râbuhû ve Beyânuhû*. Şam: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009.
- el-Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî. *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sıhahu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 1407/1987.

- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman Abdülkâhir. *Delâilü'l-i'câz fî İlmi'l-Me'ânî*, thk. Mahmut Muhammed Şakir Ebu'l-Fihr. Kahire: Matbaatu'l-medenî- Cidde: Daru'l-medenî, 1413/1992.
- el-Cürcânî, Ebu'l-Hasan Seyit Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta'rifât*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- el-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah. *Esrâru'l-Arabiyye*. Dâru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1420/1999.
- el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- el-Ensârî, Zekeriyâ bin Muhammed bin Ahmed bin Zekeriyâ. *İ'râbu'l-Kur'ân'il-Azîm el-Mesned li Zekeriyâ el-Ensârî*. thk. Mûsa Ali Mûsa Mes'ûd. Kahire Üniversitesi Dâru'l-Ulûm Fakültesi, 1421/2001.
- el-Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Ömer b. Temîm el-Basrî. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî-İbrahim Samerrâi. Dâru Mektebeti Hilâl, ts.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ bin Ziyâd bin Abdullah bin Manzûr ed-Deylemî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusûf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmâil eş-Şelebî. Mısır: Daru'l-Mısriyye, ts.
- el-Galâyînî, Mustafâ. *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1414/1993.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebî Abdillâh Yâkut b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamiyye, 1414/1993.
- el-Harrâd, Ebû Bilâl Ahmed bin Muhammed. *el-Müctebâ min müşkili i'râbi'l-Kur'ân*. Medîne: Kral Fahd Şerif Gazetesi Basım Merkezi, 1426.
- el-Hemedânî, el-Müntecib. *Kitâbu'l-ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*. Suudî Arabistan: Daru'z-zaman yayınları, 1427/2006.
- el-Îsâvî, Yusuf b. Halef. *Te'silü İlmi İ'râbi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru's-Sumâyî, 1428/2007.

- el-Kazvînî, Ebû'l-Hüseyn er-Râzî İbn Fâris. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Darü'l-Fikr, 1399/1979.
- el-Kıftî, Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. *İnbâhu'r-ruvât ala inbâhu'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Arabî-Kahire ve Kültür Kitaplar Vakfı, 1406-1982.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed B. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-mısriyye, 1384/1964.
- el-Mevdûî, Ebu'l A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- el-Muhaymid, Yâsîn Câsim. *el-İ'râbu'l-Muhît min Tefsîri Bahri'l-Muhît*. by., ts.
- el-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah. *et-Tıbyân fi İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. by., ts.
- el-Yahsıbî, Ebû'l-Fazl el-Kâdî İyâd bin Musa. *eş-Şifâ bi ta'rifi hukûki'l-Mustafâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1399/1979.
- en-Nehhâs, Ebû Câfer. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1421.
- Erdoğan, Melek. *Toplumsal Hayatla İlgili Sunduğu Mesajlar Açısından Nisâ Sûresi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Eroğlu, Muhammed. "Hâkim el-Cüşemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. çev. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz. İstanbul: Ensar Vakfı İz Yayıncılık, 2003.
- es-Se'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. İmam Ebî Muhammed b. Âşûr. Beyrut-Lübnan: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1422/2002.

- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. *el-Ensâb*. Hindistan: Osmanlı Maarif Ercümeni Meclisi, Haydarabat ed-Dekken, 1382/1922.
- es-Suyûtî, Abdurrahamn b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Buğyetu'l-vuât fî tabakâtî'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Lübnan-Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- es-Suyûtî, Abdurrahamn b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Tabakâtu'l-müfessirîn li's-Suyûtî*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- et-Tâlihî, İsmâil bin Muhammed bin el-Fadl bin Ali el-Kuraşî et-Teymî el-Esbehânî. *İ'râbî'l-Kur'ân*. Riyad: Kral Fahd Ulusal Kütüphane Kataloğu, 1415/1995.
- ez-Ziriklî, Hayrettin b. Mahmut b. Muhammed Ali b. Fâris, ed-Dimeşkî. *el-A'lâm*. Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.
- Firuzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakup. *Kâmûsu'l-Muḥîṭ*. thk. Muhammed Nâim. Beyrut, 1995.
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2017.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-Taḥrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Ḥasâis*. thk. Muhammed Ali Neccâr. Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekir el-Bermekî el-Erbilî. *Vefeyâtu'l-'ayân ve enbâi ebnâi zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-sadr, ts.
- İbn Hişâm. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Mısır: Mektebetü Ticariyyeti'l-Kübra, ts.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kayapınar, Durmuş Ali. "İ'râbu'l-Kur'ân - Kur'ân-ı Kerîm'in Gramerine Giriş." *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3, (Nisan 1990), 367.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-Müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ - Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabiyye, ts.
- Keskin, Seyfeddin. *Nisa Sûresi Bağlamında Müslüman Kimliğinin İnşası*. Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kutub, Seyyit. *fî Zilâli'l-Kur'ân*. çev. Salih Uçan vd. Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Mekkî bin Ebî Tâlib, Ebû Muhammed. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hatem Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405.
- Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. Beyrut-Lübnan: Nüyehid Kültürel Yayın, Çeviri ve Neşriyat Kurumu, 1409/1988.
- Özalp, Mehmet Sıdk. "Arap Dilinde İ'râb Olgusu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1, (Temmuz 2019), 3.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/329. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Özel, Harun. *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, M.Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/235. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Rufeyde, İbrâhîm Abdullah. *en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*. Bingazi: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 1990.
- Sâfî, Mahmûd. *el-Cedvel fî İ'râbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-Îmân, Şam: Dâru'r-Reşîd, 1416/1995.

- Samancı, Hüseyin. *ez-Zemahşerî'nin hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1408/1988.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Taberî Tefsiri*. çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınları, 1996.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *et-Tefsîrû 'l-Lüğavî li 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbnil Cevzî, 1432.
- Tural, Hüseyin. *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. "Nisâ Sûresi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/137. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Umut Matbaası, ts.
- Yerkazan, Hasan. *Zemahşerî ve Hadîs*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yüce, Nuri. "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri). *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 26/1 (Temmuz 2012), 289-297.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Cemâat mine'l-Muhtassîn. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, Dâru'l-İhyâi't-Turâs, 2001/1422.
- Zeccâc, İbrahim bin Sarî bin Sehl Ebû İshâk. *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*. thk. Abdu'l-Celîl Abdu Şelbî. Beyrut: Âlimu'l-Kutub, 1408/1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl 'uyûn'il-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*. çev. Abdulaziz Hatip. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî *el-Mufasssal fî sin'ati'l-i'râb*. thk. Ali b. Melhem. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Unmûzec fî'n-nahv*. nşr. Sami b. Muhammed b. el-Mansur. yy, 1420/1999.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Dîvânu Carullah ez-Zemahşerî*. şerh. Fatıma Yusuf el-Haymi. Beyrut: Daru's-Sadr, 1429/2008.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Ruûsu'l-Mesâil*. thk. Abdullah Nezîr Ahmed. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye, 1407/1987.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ebru DEMİR
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi (2022)
Y. Lisans	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Çalıştığı Kurumlar	
Öğretmen	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim Bilgileri	
E posta	